

ТӨРСКИН ЛИТЕРАТУР

ТӨРСКИН
литератур

7

ТӨРСКН ЛИТЕРАТУР

Сурһулин учрежденьсин
7-гч класст умшх дегтр-хрестомать

Хальмг Таңһчин сурһулин,
сойлын болн номин Министерств барлхд зөв өгв

Элст
Барин Гер «Герл»
2012

УДК 82-1(470.47)
ББК 74.261.8
К 174

Авторы-составители:
З. Х. Онтаева, Б. В. Барина

Научный руководитель –
кандидат педагогических наук **Н. Н. Шарапова**

ISBN 978-5-7539-0762-3

© Онтаева З. Х., Барина Б. В., 2012
© Оформление. АУ РК «Издательский Дом
«Герел», 2012

Нүр үг

Күндтэ сурһульчнр!

Ямаранчн келн-эмтн урдк-хөөтктэ, эврэ үндстэ, заң-авъяста, эврэ келтэ болдг. Ик кезэнэһэс авн хальмг күн урн үгд йир дурта болж, үгин чинриг эвртэ гидгэр тоомсрлж, хальмг келндэн седклэн өгч икэр энкрлнэ.

Амн урн үгин үүдэврмүдт хальмг улсин олмһа, ке, хурц, мергн, төв келн илдкгднэ. Олн-эмтнэ цецн ухан, шинжлһн хурц үлгүрмүдт, йөрэлмүдт, тээлвртэ туульмүдт, цецн үгмүдт, магталмүдт, туульмүдт үзгднэ. Эдн цуһар амн урн үгин байн зөөрт хуврад, үйэс үйд келгдэд, келиг кеерүлэд йовсмн. Хальмг күүнэ келнэ хурцар бүрдсн, ухани гүүнэс тогтсн эн үүдэврмүд олн жилин эргид хадһлгдад йовснь ончта. Тегэд бидн у седклтэ, цаһан саната мана өвкнрин үлдэсн зөөриг седклдэн авч, цааранднь делгрүлх зөвтэвидн.

Хальмг улс, ямаран чигн зовлн, ямаран чигн му үзсн бийнь, эндр өдр күртл келэн геелго, сүл жилмүдт эврәннь уңг-тохман, туужан медхин төлө, сойлан делгрүлхин төлө зүткжэхнь ил. Сээхн чимлһтэ хальмг кел олзлх күн төрскн келэр бээх амн урн үгин ик зөөринь сээнэр медх зөвтэ. Тегэд тадн, сурһульчнр, эврәннь келлһэн ясрулхин кергт олн зүсн зокъял медж, хуучн туульмүд, үүдэврмүд умшч, олн үлгүрмүд, цецн үгмүд чеежлж, барлсн олн зокъялмүдт оньган өгч, медрлэн гүүдүлж, көгшдүдлө харһад, теднэ уул хальмг кел соңсад йовх зөвтэт.

Ямаран һазрт бээввчн, төрскн келэн мартлго, хоорндан хальмгаһар күүндж, авъяс-заңшалан бэрж, хальмг сойлан, туужан делгрүлж йовтн!

АМН УРН ҮГИН ЗӨӨРЭС

ҮЛГҮРМҮД

Хальмг улст үлгүрмүд олн болна. Олн эмтнэ зөөсн зөөр, санан-седкл, күцж йовсн күцл, кеж йовсн керг, күүнд байр-бах болм йовдлмуд туужд үгэр бүрдэд, үлдэд йовсмн. Тегэд үгин цутхлцнь, хурц хамгнь үлгүрт орсмн. Үлгүр гисн – ахрар келчксн, үгинь шахчксн, утхинь нигтрүлчксн ухан. «Уулын харцх шовун уулан мөрлж нисдг, угта эцкин көвүн үлгүр бэрүлж келдг» гисн иим сээхн үлгүрин туск үг бээнэ. Үлгүрэр дамжж келдг күүг күчтэ келтэ күн, үг болһнд үлгүр олзлдг – эн сэн үнлһн бээсмн.

«Үгд үкл уга, үлгүрэс үлү сурһмж уга» гihэд, сурһмжин тускар келчксн үг бээнэ. Эн үлгүрмүд олзлж, сурһмж өгсн цагтан, утхинь цээлһж өгх кергтэ. Үгин, үлгүрин утхинь медэд авчкхла, тер үлгүрмүд күүнэ келнд орад, шингрэд, келгдх цагтан эврэн үгд орад бээхнь лавта.

Үлгүрмүд шүлглж, ахрар товчлад, юмнла дүнцүлэд келчксн үг. Үлгүрмүд бээдл-жирһлин олн зүсн төрмүд медүлнэ.

Зөрмг, чиирг, баатр йовдлын туск үлгүрмүд

* * *

Арһта көвүн болхла – көлиннь чигчәһәр,
Арһ уга болхла – алс авад тусдг.

* * *

Арһтань – ар уулын белд,
Арһ угань – арнзлын һанзһд.

* * *

Асхрв – ааһ цусн,
Әгрв – нәәмн чимгн.

* * *

Әмтә юмнд – арслң бөк,
Әмн уга юмнд – шар зусн бөк.

* * *

Буульхла – бодң бәрдг.

* * *

Байн – нег борана,
Баатр – нег сумна.

* * *

Баатр нег үктл,
Әәмтхә миңһ үкдг.

* * *

Гүжрснә – гүзән бат.

* * *

Дегд күндиг генткн өргхлә – гесн тасрдг,
Туһласнь авн туули күртлнь өскхлә – даадг.

* * *

Залу күн – заңһсн талан,
Зандн модн – нээхлсн талан.

* * *

Залуһин сээнэс үүл хөөһдго,
Уулын өндрэс будн хөөһдго.

* * *

Зөргтэ нег үкдг,
Өөмтхэ арв үкдг.

* * *

Залуд – зөрг чимг.

* * *

Күн болх – баһасн,
Күлг болх – унһнаһсн.

* * *

Көөсән – күцдг,
Хээсән – олдг.

* * *

Көөсән – күцдг,
Келсән – күцэдг.

* * *

Матъхр уга модн уга,
Магтал уга баатр уга.

* * *

Мөрни сээг холд йовж мед,
Залуһин сээг кеер йовж мед.

* * *

Нурһнь бичкн болвчн –
Нудрмнь чаң болдг.

* * *

Чидлтэнь – күрклдг,
Чидл угань – ярклдг.

* * *

Шорһлжн, бичкн болвчн, уул малтдг.

Ахр толь.

Эгрх – 1) высыхать, засыхать, вянуть; 2) выгорать;
боран – ненастье, непогода; дождь;
занди модн – сандаловое дерево;
күркрх – 1) рычать; 2) *перен.* огрызаться;
уулын бел – подошва горы.

Сурврмуд.

1. Баатр күн ямаран болх зөвтэ?
2. «Байн – нег борана, баатр – нег сумна» гидг үлгүрин
хол ухань ямарамб? Ухан-тоолврарн хувалцгн.
3. Умшсн үлгүрмүдэс ямаран үлгүр таасгдв? Юңгад?

Даалһвр.

«Күн болх – баһасн,
Күлг болх – унһнасн» гидг үлгүриг цээлһж, ахр келвр
тогтатн.

Көр йовдлын туск үлгүрмүд

* * *

Ахр бууһин э – ик.

* * *

Будгч, будгч гихлэ,
Сахлан будна.

* * *

Бичкн – уульж, ик – ичж.

* * *

Байрлсн керэ бээгмтхэ.

* * *

Буру хэлэсн эргд
Нарни толян тусдго.

* * *

Һэргтэ толһаһас көлтэ
Көлд амр уга гидг.

* * *

Һалас һарад, түүмрт орж.

* * *

Һарад уга көвүнд
Төмр өлгө белдж.

* * *

Зара хаһад – керэ тусч.

* * *

Ик санан
Бийд зокч уга.

* * *

Караг – казамдт,
Картуз – балһснд.

* * *

Көрән шүдн,
Заран хатханчг болсн.

* * *

Көлнь – шорад,
Санань – ширэд.

* * *

Керэ кедү бээгвчн,
Хавр ирдг уга.

* * *

Кенэв гиһэд – эвдж,
Байжнав гиһэд – угарж.

* * *

Келнэ гем – толһад төмр сав.

* * *

Келнэ дээсн – бийд.

* * *

Көндэ бочкин бөглэ.

Ахр толь.

Байжх – богатеть, обогащаться;
ик санан – высокомерие;
көндө – пустой;
өлгө – колыбель, люлька;
угарх – становиться бедным, беднеть.

Сурврмуд.

1. Үлгүр гисн юмби?
2. Тана санаһар, көр күн ямаран күмби?

Даалһврмуд.

1. Деер барлгдсн үлгүрмүд умшад, учр-утхинь олж автн, ямаран сурһмж зааж бээхинь цээлһтн.
2. Шин үгмүдин чинринь цээлһтн, девтртән бичж автн.

Залху, хуурмг күүнэ туск үлгүрмүд

* * *

Батхнар бара ядсн,
Эрвэкәһәр элч кесн.

* * *

Залху күүг
Зуг үкл тал илгэхд түргн.

* * *

Заһсн чигн биш,
Махн чигн биш.

* * *

Инъгин нохад инъг болдг.

* * *

Инэдг шүднчн бээв чигн,
Инъглдг зүркнчн хоома.

* * *

Кишго күүнэ амнд
Кишгтэ хот ордго.

* * *

Күн бийэн зархла,
Ноха – сүүлэн зардг.

* * *

Му мөрнд – үүлн ацан.

* * *

Ноха тергн дор йовад,
– Би бас чирж йовнав, – гидг.

* * *

Өөр залху – хол зовлң.

* * *

Тавг амр, таңна хагсу.

* * *

Үксн унтсн хойр эдл.

* * *

Хоома күн – хойр йовдлта.

* * *

Хөөннь гисн – өөннь.

* * *

Ховдг күн – хойр идлһтә.

* * *

Хотын амнд – хөрүлн,
Хөөнә хашад – хоюрн.

* * *

Чидл уга күн – чимкәч.

* * *

Чимкхлә – чимк күршго,
Атххла – атх күршго.

Ахр толь.

Ацан – 1) груз, поклажа, багаж; 2) *перен.* обуза;
марзах – расплываться в улыбке;
тацна – твердое нёбо;
ховдг күн – жадный человек;
хоома – ленивый, нерасторопный.

Сурврмуд.

1. Хоома күн гисн ямаран күмби?
2. Залху күүнә тускар дэкәд ямаран үлгүр меддвт?

Даалхврмуд.

1. Таасгдсн үлгүрмүдин утхинь цээлхтн.
2. Цуг үлгүрмүдэс 10 үлгүр чеежэр дастн. Утхинь цээлхтн.

ТЭЭЛВРТЭ ТУУЛЬМУД

Амн урн үгин үүдэврмүдт хальмг улсин олмна, ке, хурц, мергн келн илдкгднэ. Тегэд хальмг келэр оln зүсн дөрлдэн, меткэн һардг бээсмн. Хальмг күн тиим меткэнд дурта. Теднэ негнь – тээлвртэ туульмуд. «Туулин экнь – туурсн сээхн, товчлад келсн утхнь сээхн, эзндэн эн эңкр сээхн, эклсн хөөнь – зогсч болшго сээхн», – гihэд туулин тускар келчксн үг бээнэ. Ховр тууль туульцад, тээлвринь хээһэд бээхлэ – ухан хурцгдг. Тууль гисн – мана урдксин заяһад өгсн келнэ ухани болн билгин зөөр. Тээлвртэ туульмуд оln-эмтндэн кезэн-кезэнэс нааран омг болн живр урһаж, седклинь сергэж, бээдл-жирһлднь тулг болж, эндр өдр чигн чинрэн гееһэд уга.

«Аавин девлиг алхж эс болж, ээжин девлиг эвкж эс болж» гидг тээлвртэ тууль авад хэлэхлэ, аавин девл гисн – тенгр. Тенгриг алхж болшго. Ээжин девлиг эвкж эс болшго гисн – һазриг яһад бээвчн күн эвкж чадшго. Тедү чингэ эн тээлвр эмтн олж автха, медтхэ гihэд, урн үгэр келчксн тууль эн.

Туулин келнэ авцнь сээхн, туулин авц дуралһж эврәннь келән ясхла, мана келн улм өсэд-өргжэд бээхмн. Тегэд чигн туулин келнэ сээхн тоотынь эврәннь келндэн олзлхла, мана келн байжад бээхнь лавта.

Йиртмжин туск тээлвртэ туульмуд

* * *

Ас гисичн өгнэв,
Альвн харан бэрж ас.
(Сүүдр.)

* * *

Алtn темэн аңһс-аңһс гиһэд,
Арһмжин үзүр гилвс-далвс гиһэд.
(Һал цәклһн.)

* * *

Аавин девлиг алхж эс болж,
Ээжин девлиг эвкж эс болж.
(Теңгр һазр хойр.)

* * *

Амн уга болвчн – дуута,
Алдр уга болвчн – нертә.
(Ө.)

* * *

Буур темэн
Бум һазр эргж.
(Үүлн.)

* * *

Бийим бичә көндә,
Бөөлжн гиж бээнэв.
(Киpү.)

* * *

Бийим бичэ көндэ,
Билцрн гижэнэв.
(Чиг.)

* * *

Дер деер деншг.
(Сарин толян, халасн.)

* * *

Деевр ишкэ делкэ бүтэж.
(Цасн.)

* * *

Үалд шатдго,
Уснд чивдго.
(Мөсн.)

* * *

Көөхнь, көөхнь күцгдхш.
(Жирлһн.)

* * *

Көл уга – йовна,
Живр уга – ниснэ.
(Үүлн.)

* * *

Күзүн уга темән
Күүнд күцгддг уга.
(Утан.)

* * *

Күр-күр гиж,
Күрңгин жола сулдж.
(*Оһтрһу ду һарх.*)

* * *

Өрк деер –
Өдмгин өрэл.
(*Сар.*)

* * *

Йовб-йовб – мөр уга,
Хатхв-хатхв – цусн уга.
(*Усар йовх оңһц.*)

* * *

Чавчв, чавчв – зорһсн уга,
Хатхв, хатхв – цусн уга.
(*Сүүдр.*)

* * *

Нег хотна нохас
Нег талагшан хуцж.
(*Утан.*)

Хаалһ, нүүдл-йовдлын туск тээлвртэ туульмуд

* * *

Күзүн уга темән
Күм һатлж.
(*Хаалһ.*)

* * *

Күзүн уга темэг
Кенчн күцшго.
(Зам болн салькн.)

* * *

Маштг нурһта күн
Дааһна делд күрч.
(Зам.)

* * *

Ахнь дүүһән эс күцж.
(Тергнә ардж төгә.)

* * *

Бархадгнь аашхлаг,
Бархадг хархадгнь
бард гиһэд оч.
(Гер цуцж нүүх.)

* * *

Бор дааһиг
Босч чадтлнь шулж.
(Гер цуцх.)

* * *

Йовб, йовб – мөрән эс күцж.
(Тергнә төгә.)

* * *

Эгч дү хойр урлдж,
Эгчнь дүүһән эс күцж.
(Тергна төгә.)

* * *

Ут күн унһна делд күрв.
(Зам хаалһ.)

* * *

Чи бос, би суунав.
(Мөр.)

Ахр толь.

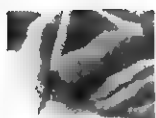
Деевр ишкэ – кровельная кошма;
дел – 1) грива (у лошади); 2) шея;
зорһсн – стружка, щепки;
мирких – хмуриться, быть недовольным чем-либо, быть
мрачным;
өрк – дымовое отверстие (в крыше кибитки), дымоход,
дымник.

Сурврмуд.

1. Тээлвртэ туульмуд учр-утхарн яһж йилһрнэ?
Ю медүлнэ?
2. Ямаран тээлвртэ туульмуд тадн меддвт?
3. Эврәннь келндэн тээлвртэ туульмуд олзлхла, мана келн
байжхий, сурһмж өгхий?

Даалһврмуд.

1. Тээлвртэ туульмуд айслулж умштн.
2. 10 тээлвртэ тууль чеежэр дасч автн.
3. Хойр эңгд хувагдад, шүүврин ата-марһаншн көдлмш
кетн: нег эңгнь тууль келхлэ, наадкнь – хэрүһинь,
тээлвринь келх зөвтэ.
4. Эс медгдсн үгмүдэн девтрт буулһж бичтн, чинринь
тодлж автн.

ЙӨРӨЛМҮД, МАГТАЛМҮД

Хальмг амн үгин билгт ончта орм эзлжэхнь – йөрөлмүд болн магталмуд. Күүнэ жирһлд юн эс учрна, хальмгуд цуг эн йовдлмудыг үзүлж, медүлж чадм үгмүд олж авч, тер йовдлмудыг цээлһж, батлад йөрөлмүдт, магталмудт орулна. Күүнэ, малын, эд-таврин, хувц-хунрин, оln зүсн юмна сэнь күүнд олзта-туста болтха гийэд, кеерүлэд келчксн үгиг йөрөл гиж нерэдж болхмн.

«Магтад оркхларн – өргэд оркдг» хальмг келнэ урн билгин нег сээхн янзнь – магталмуд оln жилин эргцд эдлгдж, келлһнэ нег чинртэ хувнь болсмн. Магталмуд оln зүсн болна. Хамгин түрүнд магтал хальмг баатрлыг дуулвр «Жаңһрт» харһна. Йөрөлмүд, магталмуд хальмг келэр соңсад, чеежлэд, келэд, бaтар дасад авад бээхлэ, хальмг келнэ хурц хамгнь мел тодлгдад бээхнь лавта.

Өмскүл, шин хувцна, белгин туск йөрөлмүд

* * *

Өмсксн өмскүлнь
Өлзэтэ цаһан хаалһта болад,
Өмскснь чигн, өмсснь чигн
Ут наста, бат кишгтэ болж,
Оньдин дөрвн цагт
Улан чирэхэрн харһлцж,
Уста цецгэхэрн үзлцж,
Элгн-садна йосар,
Үр-өңгин седклэр,
Элглцж, золһлцж,

Өмскүл-өлгцэн өмслцж,
Иигэд сэн-сээхн
Иньг-амрг йовтха!

* * *

Өмсснь – үүнэс үлү
Олн сэн өмскүл өмсч,
Цал-буурл сахлта
Цаһан өвгн болтха!
Өмскснь – оньдин дөрвн цагт
Үр-өңгэн, элгн-садан
Өмскүл-өлгцэрн тевчж,
Өглһни эзн болж йовтха!

* * *

Нэ, худнр, өмссн өмскүлтн
Өлзэтэ болтха!
Олыг өмсч, олыг элэж,
Жил болһн иигж ирж,
Торһн-томж өмскүл өмсч,
Эн кенэ үрн-садмб гихлэ,
Теднэ үрн-садн гиж,
Нерэн дуудулж йовцхатн!

* * *

Нэ, өмссн өмскүлмдн,
Өмсксн күндтэ эзн
Өглһни эзн болтха!
Өмссн бидн болв чигн,
Өмсксн тадн болв чигн
Амулц сэн жирһцхэй!

* * *

Өмссн өмскүлтн өлзэтэ болж,
Олн зах өмскүл өмсч,
Улан занди цээһэн ууж,
Амн сэн үгэн күүндж,
Таш-таш инэлдж,
Жил болһн ирж,
Өмскүл өмсч,
Алдршго итклтэ худнр болж,
Амулң-менд жирһж йовхмн!

* * *

Өмссн хувцнтн
Өлзэтэ цаһан хаалһта болж,
Эднь элж,
Эзнь мөңкрж,
Үүнэс үлү сэн-сээхн
Олн зах хувц
Өмсч, элэж йовх болтха!

* * *

Өмссн хувцнчн
Чамд өлзэтэ, цаһан хаалһта болж,
Эднь күүрг болж,
Шулун элж,
Эзнәннь наснь ут болж,
Олыг өмсч,
Олыг элэж,
Сээнэс сэн хувц өмсч,
Сээхн менд йовж,
Олна көдлмшт орлцж,
Орчлңгин жирһлд багтж,

Олнд үзмжтэ үзгдж,
Эцкиннь нер дуудулж,
Сэн-сээхн йовх болтха!

* * *

Белг өгсн улс угардго гидг,
Белгиг авсн улс байждго гидг.
Болв мана өгсн белг
Тадндан таасгдж,
Эднь элж, эзнъ мөңкрж,
Ут наста болтн!
Белг авсн тадн чигн
Бээсн һазртан белгэн эдлж,
Байрта-бахта бээтн!
Ирх жилдэн энүнэс деер
Торһ-шеемг
Элгн-саднасн өмсч,
Эрүүл-менд бээж,
Элгн-садан мартлго,
Эргж, золһж бээтн!

* * *

Нэ, ээж-аавдан
Өмсксн өмскүлнь
Өлзэтэ болтха!
Эднь элж, эзнъ мөңкрж,
Үүнэс үлү сэн-сээхн
Хувц өмсч йовх болтха!
Өмскснь – оньдин дөрвн цагт

Аав-ээжэн күндлж,
Үрн-садтаһан, ачнр-зеенртәһән
Хөвтә-кишгтә, эрүл-менд,
Элвг-делвг, седкл төвкнүн бээтхә!

* * *

Унсн мөрнтн
Өлзэтә цаһан хаалһта,
Утта көлгн болж,
Көөсән күцдг,
Көөгдсндән күцгддгө
Күлг-арнзл болтха!
Унснь болв чигн,
Унулснь болв чигн
Ут наста, бат кишгтә,
Онъдин дөрвн цагт
Кен-негндән ирлцж, золһлцж,
Мөр унлцж, девлән өмслцж,
Менд-амулң йовцхатн!

Эв-амулцгин туск йөрәлмүд

Әмәри өнр болж,
Аһурсарн байн болж,
Әмтнә алтн хаалһар
Әмд-менд йовж,
Сансн хамган күцәж,
Сансн тоотан бүрдәж,
Тоомср-күнднь өсч,
Толһа-бүрнь байсж,

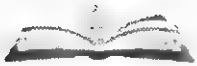
Олн-эмтн – цуһарн
Орчлң амулң эдлтхә!
Орчлң төвкнүн бээж,
Олн-эмтн амулң эдлж,
Теегин хальмгуд
Менд жирһтхә!
Көвүд-күүкднь олар өсч,
Уңг-тохман дуудултха!
Хөв-кишгнь делгртхә!
Арднь үлдсн үйрнь,
Ачнр-жичнрнь, зеенрнь
Аав-ээжиннь нериг
Алдл уга дуудулад,
Амулң-менд бээтхә!

* * *

Түрү-зүдү уга,
Дән-дажг уга,
Теңгрин аюл уга,
Нутг оларн, то бүтн,
Толһа менд,
Сән-сээхн бээхинь
Олн Бурхд өршәтхә!
Онъдин дөрвн цагт
Маңна тиньгр,
Инәдтә-наадтаһар
Иньг-амргинәр
Дүүгж-дүрклж йовж,
Мал-аһурсарн байн,
Дала-нала болж,
Сән, төвкнүн бээцхәтн!
Әмәрн өнр болж,

Аһурсарн байн болж,
 Теңгрин өвчн уга,
 Тер гих аюл уга
 Салаһартн тосн хоожж,
 Саңнаһартн көлсн хоожж,
 Дэн-дажг уга,
 Гем-шалтг уга,
 Амулң, сээхн жирһтн!

Ахр толь.

Дүрклж – торжественно, празднично;
 золһлцж – навещать, проводывать;
 күндлх – уважать, почитать;
 өвчн – болезнь, заболевание, недуг;
 сала – 1) расстояние между пальцами; 2) балка, лощина,
 ложбина;
 саңна – 1) челка (на голове лошади); 2) *перен.* лоб;
 цал (буурл сахлта) – совершенно седой.

Сурврмуд.

1. Ямаран үгиг йөрэл гиж нерәдж болхмб?
2. Эврәннь бээдл-жирһлд хальмг күн яһж йөрэл энкрлж,
медж, олзлдг бээж?
3. Ямаран йөрэл дөкәд тадн меднәт?

Даалһврмуд.

1. Олн зүсн юм йөрәжәхинь онцлж таслад, келж өгтн.
2. Йөрәлмүд айслулж умшад, учр-утхинь цээлһтн.
3. 2–3 йөрәл чеежәр дастн.

**Орн-нутгин, баатрмудын,
тохмта малын туск магталмуд**

Хальмг Таңһчм,
Ар Бумбин орн кевтэ,
Үкл уга, мөцк,
Үрглж жирһлтэ,
Онъдин дөрвн цагт
Балм улан бээдлтэ,
Бадм цецгин өңгтэ,
Урһа зандн модн кевтэ,
Бүчрнь күцэд нээхлсн,
Уулын өндр ора мет,
Орчлң дунд дүңгәсн,
Оһтрһун Алтн һасн болж,
Олн-әмтнд харгдж,
Үүсксн седклинь көтлж,
Үлгүр, үзмж болтха!

Хоңһрин Көк Һалзна магтал

(«Жаңһрин» бөлгин тасрха)

Даң заадан унв гиж
Даңдад уга,
Даңһар ор эргэд ирв чигн
Цицмдән уга,
Халун дундан
Хашң нертэ болв чигн,
Хәрин олн дээсн дунд орхларн,
Дәвүр шавтрулад бээдг,

Уул бөгтрм чидлтэ,
Орчлң төгэлм уната,
Оцл Көк Ыалзн билэ.

Баатрин магтал

Товин сумнас
Тотхдг уга,
Бууһин сумнас
Бултдг уга,
Дөрвн цагт
Данддг уга,
Дээнэ көлд
Даргддг уга,
Сөөг – сө кевтнь,
Өдриг – өдр кевтнь
Сүр-омг авч
Өшэтдиг көөж чавчдг,
Тавн уулын белиг,
Тавричана нутг һазриг,
Украинэ орн медлиг
Утднь, өргнднь төгэлсн,
Хур, боран киитнэс
Хорһдж үрүдхэн мартсн,
Чилн хар занчнь
Чирэ цокч делсдг,
Сөм хар сахлнь
Сээхн һаңхад бээдг,
Уралан хээкрэд орхла,
Утд дүүрэн күнкндг,
Күчтэ Улан Цергнь

Командир Аакуһан дахдг,
Цаһан мөңгн бэрүлтэ
Цэкр хурц үлдэрн
Хуурмг, мектэ хортыг
Хээрл уга чавчдг,
Ээжиннь уургла ниилүлж,
Чидл арһ авгсн,
Баһ-бичкн насндан
Басл зовлн үзж
Баатр цергчнь болгсн,
Мөрн күлгтән һавшун,
Маңһхр өргн маңната,
Заяни хурц нүдтэ,
Залу дүүвр наста,
Харада живр сахлта,
Хар занч көдргсн,
Хурдн кер күлгтэ,
Бөк Улан Цергин
Баатр Ааку нертэ.

Мөрнэ магтал

Тохм уңгнь
Теңгэ адунас һаргсн,
Зерлг өргн теегт
Закрмж иктәһэр асргдсн,
Идгин шимтэднь хэрүлж
Ижл икднь йовсн,
Булгас гүүсн усар
Услур кеж өсксн,
Арвн, зун жилмүдт
Асргдн магтулж йовх,

Алдршгсн Жаңһрин туужин
Ариэл зерд мөрншң:
Сээхн бийән
Сээр талан авгсн,
Хурц бийән
Хойр нүдндән хурагсн,
Ке бийән
Күзүн талан авгсн,
Хурдн бийән
Хурц турудтан тогтасн,
Сонр бийән
Сөм чикндән шингәсн,
Чаңһ, чииргән
Чис дөрвн мөчдән хурасн,
Хурдлулх замнь ирхлә,
Халурхад, хатрад оддг,
Бәрлһнд күч үзүлэд
Бухад, цегләд бээдг,
Утд хурдлулв гиж
Уйددг, данддг уга,
Удан йовх дутман
Уудан кемлж альвлдг,
Нигт хар делнь
Нимгн торһншң саглрдг, жөөлн,
Доталад гүүлгэд һархла,
Делсэд-шуугад оддг,
Дээнэ һалд орж
Дөрв дэкж шавтсн,
Дөрвдгч дивизин дээчнрт
Дурта мөрнь болгсн,
Толһаһарн наадгсн,
Тоһрун күзүһәрн һаңхсн,
Туруһарн чавчгсн,

Тиньгр сээхн зоота,
Эзн дээч Аакудан
Эңкр иньг болгсн,
Хойр келнь булг,
Хурдн, төөлтө күлг.

(Сусеев Аксена
«Теегин үрн» гидг поэмас.)

Ахр толь.

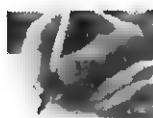
Алти һасн – Полярная звезда;
булг – белоногий;
бухх – 1) брыкаться, быть упрямым; 2) бежать, закусив
удила (о лошади);
данһар – сразу, в один прием, разом;
дэвүр – шенкель;
төөл – белое пятно, звездочка (на лбу у животных);
үрглж – постоянный, непрерывный.

Сурврмуд.

1. Мөрн мал хальмг улсин бээдл-жирһлд ямаран орм
эзлнэ?
2. Бумбин орна тускар ю меднэт?
3. Баатр Аакун дүр ямарамб? Цээлһж өгтн.

Даалһврмуд.

1. Магталмуд умшад, толин көдлмш кетн.
2. Таасгдсн магтал чеежэр дастн.

УТ ТУУЛЬМУД

Хальмг улсин амн урн үгин нег зөөрнь – туульмуд. Туулин өвэрцин тускар келхлэ: эн соньн кев-янзта, хурц үгин байн көрцгэ жанр мөн. Хальмг туульмуд учр-утхарн кесг эңгэр хуваг-дна: баатрлыг, сидтэ, бээцин, аң-аһрусна. Эдн оln зүсн чинртэ, утхта болна: мергн-цецнэ, эрдм-сурһулин, ни-негн болн төвкнүн бээлһнэ, саг-серггин, зөрмг, баатр йовдлын туск болн нань чигн. Тууль үйэс үйд келгдэд, оln-эмтнэ бээдл-жирһлин туск медрл, хэлэциг залһлдулж, оln улсин седклинь килмжиг батрулна.

Ут туульмуд шинжлэд хэлэхлэ, ик кезэнэ бээршч йовсн мана өвкнрин һазр-усн, бээдл-жирһл, хэлэц-уха, хуучна авц-бэрц медж болхмн. Зөрм туульмудт баячуд харчудыг дажрж йовсиг үзүлгднэ. Туулин аштнь: жирһл селгэтэ – угатянь байн болад, деермчнр даргдад, хатучнь хоосн үлддг болж һарна. Хальмг туульмуд талын келн-эмтнэ туульмудла эдл, эврәннь седвэрэрн ни-негн, ах-дүүһинэр бээдг бээдлиг таасад, үн дурдна. Хальмг тууль ик холд делгрж, талын келн-эмтнэ заагт тарж, чикнэ хужр болж йовна. Мана өвкнрин үлдэсн зөөриг оньган өгч умшхла, тер келн-эмтнәннь күслинь, ухананнь аш-дүңгинь, эднэ сана-седваринь медж болхмн. Тууль чикнэ хужр ханһаһад, сээхн седкл үүскэд, сурһмжан өгнэ.

Илвтэ туульмудт илвтэ мал-адусд, аңгуд, шовуд туулин һол дүрмүдт нөкд болна. Үлгүрнь, «Саак» гидг туульд өнчн көвүнд арат, хан һард, гөрэсн, теңгсин йоралд бээдг цурх заһсн дөң болцхана.

«Шазһа сән нээжтэ эмгн өвгн хойр» гидг туульд өвгн итлг шовунас шаазһа ханцулад авна. Ач-тус кесн өвгн эмгн хойрт илвтэ шаазһа алтн мөңг һарһдг алг дааһ, тосн-өөкэр пилгдг то-ста хар авдр, тоглын йовж цокдг тог шаавр өгнэ.

Саак

Кезэнэ бээж. Нег хаана алвтд нег өнчн көвүн бээж. Тер көвүг амтн Саак гидг бээж, тегэд тер нернь түүнд шингрж. Нег дэкж хаана хойр күүкн йовж йовад, негнь: – Цаадкчн юн күмби? – гинэ. – Одак, – гиж хойрдгчнь хэрү өгнэ.

Өнчн көвүн энүг соңсчкад, күүнд одсн эгчдэн ирэд келнэ:

– Би эн хаана алвтд бээж чадш угав, нерм Саак билэ, ода «Одак» болв, хөөрмг өгтн, йовнав, – гиж келэд, эгчэсн сурсан авад, һарад йовна.

Тиигэд йовж йовтлнь, һурвн ноха нег арат көөлдж йовснь үзгднэ. Теднэ арднь зөвөр хол, нохасин эзнъ мөртэ довтлж йовна. Көвүн йовһн сууһад, хормаһан секэд, аратыг хорма доран орулад авад оркна. Һурвн ноха гүүсн авъястан давад һарч одна. Эзнъ довтлж ирэд: – Көвүн, үүнд арат көөж йовсн һурвн ноха үзгдвү? – гинэ.

– Иигэн давж одв, аратыг бэрчксн болх, үкс гитн, – гинэ.

Эзн довтлад давж одна. Арат көвүнэ хорма дораснь һарч ирэд: – Йир ачд ач кесн, туст тус кесн көвүн, кергтэ цагтан энүг уңһаһад орк, – гиһэд, арат нег килһс бийэсн таслад өгнэ. Көвүн килһсинь авад дүрчкэд, һарад йовна.

Тиигэд көвүг йова йовтлнь, усна көвэдк урһа зандн уласна ора деер нег хорта хо һалзн моһа давшж йовдг болна. Көвүн моһаг чавчж алад, давшад һарад ирхлэ, уласна ора деер хан һәрдин һурвн һуужмул бээдг болна.

– Ач кесн ах нойн баав, мана ээж уурта юмн, таниг ур айстан авад үмкэд оркхмн, үүнд кевттн, – гиһэд, живр доран авад, көвүг кевтүлцхэнэ. Тиигжэтл хан һард ирнэ.

– Күүкд, таниг кен харсв? – гиһэд сурна. – Эн көвүн, – гилдэд, живр дорасн һарһад өглһнлэнь, хан һард көвүг үмкэд оркна. Һурвн һуужмулнь нег дууһар:

– Ачд ач кесн, туст тус кесн ах нойн баавиг һарһж эс өгхлэтн

бидн һурвулн уснд унж үкнэвидн, – гилдэд, модна бүчрәс нежэд хумсдарн эрә торлдад, дүүжлгдэд бээцхәнә. Тиигхләнһ хан һәрд көвүг хәрү һарһад өгчкәд:

– Не, үрдим харсч авсн ачта көвүн, ю авнач? – гиж хан һәрд сурна. – Нанд юмн керг уга, – болна. Тиигхләнһ, хан һәрд: – Кергтә цагтан унһдаһад орк, – гиһәд, нег өрүлг үмтәж өгнә.

– Не, – гиж келәд, көвүн һарад йовна. Йова йовтлнһ, зуурнһ теңгсин йоралд бээдг цурх заһсн усна көвәд кевтсиг көвүн үзәд, гетж ирәд бәрәд авна. – Көвүн, көвүн, авсан ав, әмим тәв, – гиж цурх келнә. Көвүн цурхиг уснднһ тәвәд оркна. Тиигхләнһ: – Нег кергтә цагтан нааран күрәд ир, би үүнд һарч ирхүв, – болна.

Түүнәсн һарч йовад, әжго эрм цаһан ташуд ирәд, кеер, шарлжна йозурт кевтсн гәрәс бәрәд авад оркна.

– Авнав гисән ав, әмим тәв, – гиж гәрәсн көвүнәс сурна. – Тәвнәв, нанд юн чигн керг уга, – гинә. – Не, тиигхлә түрсн цагтан күрәд ир, – гиһәд, гәрәсн келчкәд, бийнһ гүүж одна. Көвүн түүнәсн һарад, нег хәр хаана алвтар орад ирж йовдг болна.

Тер хаанд нег әәлдәч күүкн бәәж. Хан тер күүкән кенд өгхән медл уга бәәж. Тегәд аш сүүлднһ: – Мини күүк буулһх саната улс һурв булттха, кемр бултсн күн олдхла, хәәчлә харһулхмн, һурв бултад олдл уга бәәхлә, күүким авг, – гиж зар тәвнә.

Кесг хаадудын көвүд бултад олдад, хәәчлә харһад бәәцхәнә. Тегәд одак көвүн: – Би бултнав, – гиж хаанд одна. Хан зөв өгнә. Көвүн гүүж, хан һәрдин өрүлг унһдаһад оркхланһ, хан һәрд нисәд ирнә. – Би хаана күүкнә марһанд орув, һурв бултх күмб, кемр намаг олж авхларн, хәәчлә харһулчкхмн, – гинә. Тиигхләнһ, хан һәрд барун живр доран дүрж нисәд, ондан хаана алвт деегүр нисәд бәәнә.

Хаана күүкн һарч ирәд: – Бултсн көвүнтн хан һәрдин барун живр дор йовна, – гинә. Көвүн күрәд ирнә, күүкнә медәд келснһ үнн болна.

Көвүн хойрдад һарна. Теңгсин көвәд күрч ирәд, цурх заһсан

дуудад, бас бултж йовсна тускан келнэ. Тегэд цурх өнчн көвүг барун оочдан дүрчкэд, тенгсин йоралд орад кевтнэ.

Хаана күүкн һарч ирэд, литэн уудлад: – Бултсн көвүнтн шар цоохр цурхин барун оочд, тенгсин йоралд кевтнэ, – гинэ. Көвүн гүүһэд ирнэ, күүкн бас харһулад келсн болж һарна. Көвүн һурвдад бултх болна. Түүнэсн һарч гүүһэд, көдэд кевтсн гөрэсндэн ирнэ.

– Хойр бултад бэргдчкүв, ода арһ танд, – гинэ. Гөрэсн көвүг бий деерэн мордулж авад, гүүж йовад, ик гидг тэрэн заагт хайчкад, шорачклад кевтнэ.

Хаана күүкн һарад, литэн уудлад: – Бултсн көвүнтн эжго эрм цаһан көдэд теегин гөрөстэ кевтнэ, – гинэ. Көвүн ирнэ. Хан күүкн харһулж келсн төлэд, көвүг хээчлэ харһулхар шииднэ. Тегэд хаана алвтын медэтэ өвгд, эмгд: – Энтн нег уга көвүн биш. Күмн эмтн өөрдж болш уга һөрдлэ, тенгсин йоралд бээсн цурхла харһад, бултад йовб. Ода нег бултулад хэлэй, – гиж цуһар сурцхана. Хан зөвчлэд, дэкн нег булт болна.

Көвүн түүнэсн гүүж һарад, аратын өгсн килһсэн уңһдаһад оркхлань, арат гүүһэд күрч ирнэ: – Не, арат, һурв бултад, олдув, намаг хээчлэ харһулхар седв, оln өвгд сурад зогсав, ода нег бултхар ирүв, арһ танд, – гинэ. Тиигхлань арат күчр сээхн, ке хувцта эмгн болж хуврэд, көвүг барун һариннь альхнд атхж авад, хаанаг орад һарна.

Бултсн көвүг хаана күүкн ээлдхэр һарч йовад, одак эмгнлэ харһна:

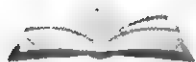
– Йо, ээж, энтн яһсн сээхн, ке намчта торһмб, энүгэн нанд өгтн, – гинэ.

– Торһим ав, зуг эн һарм хавдж одв, би эн һаран өвртчн дүрэд авсув, – гинэ. Эмгн һаран дүрсн болад, күүкнэ өврт өнчн көвүг дүрчкнэ.

Хаана күүкн һарад ээлдж, ээлдж: – Һазр деер бээх, теңгр деер бээхнь медгдхш, – гиһэд, орж ирэд йовжатлнь:

– Пуф, бүтэд бээвүв, өврэн секлч? – гинэд, күүкнэ өврэс көвүн һарад ирнэ. Хаана күүкн: – Олж чадсн угав, – гинэ. Хаана күүкн һарад, көвүг һаза-дотаһар хээдг болв чигн, бийэн эргүлж хээсмн уга. Тегэд Саак өнчн көвүн марһаһан авад, хаана күүк авад, амрад, жирһэд бээж.

Ахр толь.

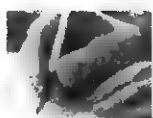
Алвт – 1) владение; 2) подданные, подвластные;
ач – заслуга; благодеяние, польза, помощь;
ач кех – оказать услугу, помощь;
ээлдэч – пророк, кудесник, предсказатель;
ээлдх – предсказывать, прорицать;
уудлх – рыться, шарить;
хээчлэ харһулх – подвергать наказанию, наказывать;
хөөрмг – бозо, разбавленное молоком;
цурх – щука;
эжго эрм цаһан көдө – безлюдная, пустынная степь.

Сурврмуд.

1. Юңгад Саак көвүн гертэсн зулна?
2. Көвүнэ хаалһд юн учрна?
3. Кенэ алвтд көвүн ирнэ? Ямаран марһанд көвүн орлцна?
4. Юңгад көвүн бултна? Кен тенд нөкд болна?
5. Күүкн ямаран эндү һарһв?

Даалһврмуд.

1. Тууль умшад, эс медгдсн үгмүд девтртэн буулһж бичж автн. Чинринь толяр олж авад цээлһтн.
2. Туулин зура тогтатн.
3. Тогтасн зураһар туулиг амн үгэр келж өгтн.

Шаазһа сән нээжтэ эмгн өвгн хойр

Кезэнэ бээж. Эмгн өвгн хойр бээж.

Нег дэкж өвгиг гертэсн һарч йовтл, нег итлг шовун шаазһаг шүүрэд, ташртан һазртан унад оддг болна. Өвгн үкс гүүһэд, итлгиг үргәһэд, шаазһаг ханцулад авна. Итлгт шүүрүлэд өрүлгән үмтэлһсн, эрә әмтә шаазһаг өвгн гертән авч ирнә.

Шовун болв чигн әмтә юмнлм гиһэд, эмгн өвгн хойр шаазһаг асрад бәәнә. Көгшәсин асрлһнд шаазһа әм авад, кәлд орад ирнә.

Нег дэкж шаазһа: – Әм аврсн, ач-тус болсн аав ээж хойр, танд ик ханлт өргжәнәв, би эн һазрин юмн бишв, алвтасн һарад кесг болчкув, ода дарунь күрх зөвтәв, тандан ода ю өгхв – гиһэд, нег өрүлг шаазһа таслж өгв. – Түрэд бәәсн цагтан нан тал күрэд иртн, – гичкәд, шаазһа нисәд йовж одна.

Кесг жил давна, кемжән уга цаг өңгрнә, эмгн өвгн хойр эдлвр-ууврар түрэд ирнә. Нег дэкж, ода яһдмби? – гижәһэд, арһан бархларн, эмгн авдран уудлна. Угта уудллһна сүүләр, эмгн авдрин йоралас нег өрүлг олж авад:

– Өвгн, жигтә юмби? Эн мана авдрас өрүлг ю хәәсмби? – гиж сурна.

– Саак мана сән нээж шаазһан өрүлг болх. Нам мартж бәәжвидн. Иигж үкхин ормд шаазһа сән нээждән күрэд үзий. Яһв чигн дөң болх, – гиж өвгн келв.

– Яһлав, өвгн, шулудтн, ю заяна, заясинь авч иртн, – гиж, эмгн селвгән өгв.

Өвгн бедрәд, шаазһа сән нээжән орад һарна. Жил-жилдән йовад, жилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин һучн хонгтан йовад, шаазһад өөрдәд ирх кемд, зуурнь харадан живр сахлта хар улан залу харһна.

– Өвгн, мендвт?

– Менд!

– Хамаран оч йовнат?

– Шаазһа сэн нээждэн оч йовнав.

– Шаазһа сэн нээжэсн юуһинь авх күмбт?

– Өгсинь авхгов, – болна.

– Уга тиим биш. Ач-тус кесн аав ю авнат, авнав гисэн автн гихлэнь, алтар саңһслдг алг дааһитн авнав гитн, – гиж келчкэд, залу уга болж одна.

Өвгиг шаазһанд ирхлэ, шаазһахн ик байр кежэж. Өвгиг шаазһа долан-долан дөчн йисн хонгт гиичлүлэд: «Өвгн, танд юн кергтэ? – гиж сурад, – авнав гисэн автн», – гинэ.

– Алтн мөнгэр саңһслдг алг дааһитн авнав, – гиж өвгн сурна. Шаазһа буру хэлэж, ууляд, зөв хэлэж, инэһэд, алтн мөнгэр саңһслдг алг дааһан өвгнд көтлүлэд тэвнэ.

Өвгн дааһан авад, йовж йовад, хаанад орад һарс гihэд, хажihэд хаана һаза ирхлэ, хотна кесг көвүд шаһа наачадг болна.

Өвгн дааһан уйчкад: – Көвүд, алтн мөнгэр саңһслдг алг дааһн саңһсл гиж бичэ келтн, – гичкэд, хаанад орж одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: «Алтн мөнгэр саңһслдг алг дааһн, саңһсл!» – гилдэд хээкрлднэ.

Алтн мөнгэр саңһслдг алг дааһн алтн мөнгн хойрар мел саңһслад бээнэ. Көвүд иим ик олзта мөрн олдснд байрлад, алг дааһиг бултулчкад, ормднь ондан алг дааһ уйчкна.

Хаанад орсн өвгн хаанд келнэ: «Хаана зергэс, танд алтн мөнгэр саңһслдг алг дааһн белгтэ ирүв», – гихлэнь: «Альков, түңгичн хэлэй» – гihэд, хан өвгиг дахад һарна.

Өвгн дааһндан ирэд: «Алтн мөнгэр саңһслдг алг дааһн, саңһсл!» – гihэд, нег келэд оркна, саңһслхш. Хойр келэд оркна, бас саңһслхш. Һурв келлһнлэнь, дааһн хойр дууна эргмд харар саңһслад, хаатаһинь хойраһинь лашад оркна.

Хан уурлад, өвгиг сөөвнгүдэрн гериг һурв эргүлж көөлһэд, модар үктлнь гүвдүлнэ.

Өвгн шаазһа сэн нээжүрн дөкэд һарад йовна. Жил-жилдэн йовад, жилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин

Һучн хонгтан йовад, шаазһа сән нээждән өөрдәд ирхин алднд, зуурнь харадан живр сахлта хар улан залу харһна.

– Өвгн, мендвт?

– Менд!

– Хамаран оч йовнат?

– Шаазһа сән нээждән.

– Шаазһа сән нээжәсн юуһинь сурж авх күмбт?

– Өгсинь авхгов, – болна.

– Уга, тиим биш. Ач тус кесндән ю авнат, авнав гисән автн гихлән, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдритн авнав гитн, – гиж келчкәд, залу саак кевәрн уга болж одна.

Өвгн шаазһанд ирхлә, шаазһахн ик байр кесн бәәнә. Өвгиг шаазһа долан-долан дөчн йисн хонгт нээрлүлэд:

– Өвгн, танд юн кергтә? Авнав гисән автн, – гиж келжәнә.

– Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдритн авнав, – гиж келжәнә. Шаазһа буру хэләж, ууляд, зөв хэләж, инәһәд, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдран өгәд тәвәд оркна.

Өвгн авдран авад йовж йовад, хаанад орад һарс гиһәд, хажихәд хаана һаза ирхлә, хаана хотна кесг көвүд шаһа наачадг болна. Өвгн авдран һаза оркчкад:

– Көвүд, тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр, пилг! – гиж бичә келтн гичкәд, хаанад орна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: – Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр, пилг, пилг! – гилдәд, хәәкрлдәд бәәнә. Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр тосн-өөкн хойрар мел пилгдәд бәәнә. Иим ик олзта авдрт дурлад, көвүд ормднь мел әдл авдр ирәд тәвчкәд, тосн өөкәр пилгдг тоста хар авдриг бултулчкна.

Хаанад орсн өвгн хаанд: «Хаана зергәс, танд тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр белгтә ирүв», – гиж баралхна.

– Альков, түңгичн хэләй, – гиһәд, хан өвгиг дахад һарна.

Өвгн авдртан ирәд: – Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр, пилг! – гиһәд, нег келәд оркна, пилгхш. Хойр келәд оркна, пилгхш. Һурвад келнә, пилгхш.

– Кишго, худлч көгшн зүгдг! – гинэд, хан уурлад, сөөвнүдэрн бээшнгэн нурв эргүлж көөлһэд, модар үктлнь цокулна. Өвгн шаазһа сэн нээжүрн дөкэд һарад йовна. Жил-жилдэн йовад, жилин арвн хойр сардан йовад, сар-сардан йовад, сарин нучн хонгтан йовад, шаазһа сэн нээжиндэн өөрдэд ирхин алднд, зуурнь харадан живр сахлта, хар улан залу харһна.

– Өвгн, мөндвт?

– Мөнд!

– Хамаран оч йовнат?

– Шаазһа сэн нээждэн.

– Шаазһа сэн нээжэсн юуһинь авх күмбт?

– Өгсинь авхгов, – болна.

– Уга, тиим биш. Ач-тус кесн аав, ю авнат, авнав гисэн автн гихләнһ, тогльж йовад цокдг тог-шаавритн авнав, – гиж келтн, – гичкэд, залу саак кевтэн уга болж одна.

Өвгн шаазһанд ирхлэ, шаазһахн ик байр кесн бээнэ. Өвгиг шаазһа долан-долан дөчн йисн хонгтан нээрлүлэд: «Өвгн, танд юн кергтэ, авнав гисэн автн», – гинэ. «Тогльн йовж цокдг тог-шаавритн авнав», – гиж келжэнэ.

Шаазһа буру хэлэж, ууляд, зөв хэлэж, инэһэд, тогльн йовж цокдг тог-шаавран өгэд тэвэд оркна.

Өвгн шаавран авад, хаанд баралхад һарслчн гинэд, хаана өргэн һаза ирхлэ, хаана хотна кесг көвүд шаһа наачадг болна. Өвгн шаавран һаза оркчкад:

– Көвүд, тогльн йовж цокдг тог-шаавр, тогльн йовж цок! – гиж бичэ келтн, – гичкэд, хаанад орж одна.

Арднь үлдсн көвүд зөрц: «Тогльн йовж цокдг тог-шаавр, тогльн йовж цок! – гилдэд хээкрлдхләнһ, шаавр көвүдиг көөһэд, тогльн йовж толһадад, мууднь күрэд бээнэ.

Хаанад орсн өвгн: «Хаана зергэс, танд тогльн йовж цокдг тог-шаавр белгтэ ирүв», – гиж баралхна.

– Альков, түңгичн хэлэй! – гинэд, хан өвгиг дахад һарна. Хан өвгн хойриг һарад ирхлэ, шаавр тогльн йовж көвүдиг толһадад

йовна. Көвүд өвгиг үзчкэд: «Яһлав, өвгн, эм авртн, – гилднэ. – Эн шаавран зогсатн! Алтн, мөнгөр санһслдг алг дааһан автн, тосн-өөкөр пилгдг тоста хар авдран автн!» – гилдэд, хээкрлдэд бээнэ.

Өвгн шаавран зогсаһад, алтн мөнгөр санһслдг алг дааһан авад, тосн-өөкөр пилгдг тоста хар авдран авад, эмгтөһән хоюрн алвтыннь хаанла зерглж бээрлдэд, алтн, мөнгн элвгэрн эмтэ то-отд туурад, тосн-өөкөр элвгэрн тенгс һатц туурад, төвкнүн, амр-тавар жирһэд бээж.

Ахр толь.

Аврл – спасение, избавление;

арһан барх – очутиться в безвыходном положении,
терять надежду, отчаиваться;

баралхх – делать визит, иметь аудиенцию, быть
на приеме;

зүгдг – проходимец, пройдоха;

итлг шовун – балобан;

пилгх – изобиловать, быть в изобилии;

санһслх – испражняться, выделять помет (о лошади);

сөөвн – слуга, прислужник;

шаавр – колотушка, кувалда;

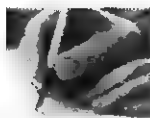
шүүрх – хватать, схватывать.

Сурврмуд.

1. Өвгн кенэс шаазһаг ханцулж авна?
2. Юңгад өвгн шаазһаһур одна? Ю шаазһаһас сурна?
3. Хаалһдан өвгн кенлэ харһна? Залу ямаран селвг өгнэ?
4. Өвгн яһж шаазһан белгүдиг көвүдэс хэрү авна?

Даалхврмуд.

1. Туулиг айслулж умштн.
2. Толин көдлмш күцэтн.
3. Туулиг энглэд, зураһинь тогтаж бичтн.
4. Зураһар амн үгэр келтн.

Харада күүнлэ яһад ээлтэв?

(Домг)

Кезэнэ бээж, туг түмн сүүлтэ, түмн жува живртэ Зууһан Увш нертэ хо һалзн моһа орчлңгиг ораһад авчкад, эмтэ хамгин цус бөкүнэр авхулад, амсч үзэд, эмтэхнинь шимэд уга кеһэд, улм-улм агчаһад, хүмэд йовдг болна.

Нег дэкж бөкүн күн тал нисч ирэд, цусинь шимж авад, туг түмн сүүлтэ, түмн жува живртэ Зууһан Увш нертэ хо һалзн моһад авад ирдг болна. Моһа күүнэ цус зальгчкад: «Йо, яһсн эмтэхн, шимтэ цусмб энчн. Үкс гиж нисэд, дэкэд нег балһ цус авад ир, би терүг шимж тарһлнав, нань юмна цусн нанд кергтэ биш», – гиж хойр аагта хар келэн жилвлзүлэд, шиигэд-пиигэд бээдг болна.

Бөкүн үкс нисч һарад, сур кевтэ, суняһад, суха кевтэ, улаһад унтсн баатрин цус шимэд, гесэн дүүргж авад, туг түмн сүүлтэ, түмн жува живртэ Зууһан Увш нертэ хо һалзн моһа тал адһад нисч йовдг болна.

Минь тер агчмд харада хурлһад, зөрүд нисч ирэд, бөкүнэ келинь татад, сөңглэд авад оркдг болна. Бөкүн өдринь өдр гил уга нисэд, сөөһинь сө гил уга нисэд, туг түмн сүүлтэ, түмн жува живртэ Зууһан Увш нертэ хо һалзн моһан келн деер күүнэ цусан бөөлжэд өгэд орква. Хо һалзн моһа тер цус зальгчкад: «Бөкүн мини, буйн болтха, шулун болдгар келж ас: ямаран живртин, хумстын, турутын цусмб энчн?» – гиж шиигнэ.

Келн уга бөкүн кенэ цусинь келж эс чадад зиигэд, жиигэд бээнэ. Терүнэс нааран бөкүнд келн уга болад, жиигэд бээдг болж. Хо һалзн моһа бөкүнэ авч ирсн цусиг күүнэ цусинь медсн уга.

Болв эн цусна эзинь эрк биш олж шимнэв гиһэд, хо һалзн моһа хойр аагта хар келэн жилвлзүлэд, эрчмдэн шиигэд-пиигэд бээнэ.

– Нэ, эн моһа иигж күмн-эмтнд амр өгш уга, – гиж санад, хан һәрд шовунд харада нисч ирэд: «Хан һәрд! Туг түмн сүүлтэ, түмн жува живртэ Зууһан Увш нертэ хо һалзн моһа күмн-эмт шимж уга кехэр бээнэ. Буйн болтха, терүг эн һазрас уга кеж тоньлһтн, күмн-эмт харстн», – гиж сурна. Хан һәрд харадан келсиг соңсад, моһа деегүр делэд нисч йовад, хойр шүүрэд авч ядад, һурв шүүрэд, хо һалзн моһаг хумсарн атхж авад, һазад дала һатлж хаяд, уга кенэ.

Терүнэс нааран тиим хорта хо һалзн моһа күмн-эмт бичэ бүслтхэ гиһэд, хальмгуд бүрә-бүшкүрин айстан хан һәрд шовуна нислһнэ э орулж татдг болж гиж эн домгт келгднэ. Тер учрар харада шовун күүнд ач-тус күргсндэн күүнэс ээдго, күүнлэ бээршсн, иньг шовун болдгж.

Ахр толь.

Агчах – стягивать, сокращать, суживать;

живртн – пернатые;

жува – миллиард;

сөңглх – вырывать с корнем;

тоньлһх – избавиться;

турутн – копытные;

түмн – множество, бессчетное количество; 10 тысяч;

хумстн – когтистые;

шиигх – шипеть;

шүүрх – хватать, схватывать.

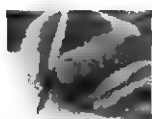

Сурврмуд.

1. Харада кенд цус зөөнэ?
2. Хо һалзн моһад кенэ цусн таасгдв? Юуһарн?
3. Бөкүнэ келинь ямаран шовун татад, сөңглэд авчкна?
4. Харада шовун күмн-эмтнд ямаран ач-тусан күргнэ?
5. Хан һәрд ямаран нилчән күргнэ?

Даалһврмуд.

1. Айслулж, чикәр умштн. Толин көдлмш кетн.
2. Зура тогтатн. Амн үгәр келж өгтн.

Күүнэ кишг

Кезэнэ нег залу бээж. Хорха-меклән кел меддг сәнж. Хан терүг наар гиһүлэд: «Чамаг хорха-меклән кел меднэ гидмб? – гив. – Альков, эн нуурин меклэс юн гиһэд хээкржәнэ, келлчн?» – гив. «Мана хан нууран өдр болһн бальчгас арчж бээтхэ гиһэд хээкржәнэ», – гив. «Мини хөн юңгад мээлддэд бээнэ? Оч юн гиж мээлжэхинь сур», – гиһэд, хан хөөнүрн илгэв. «Өдр болһн хөөнэ мах иддгән ууртн», – гинэ.

Тер хөөнэ ардаснь нег доһлң хурһн йовж йовна. Экнь мээлв: – Эн хөөдин хурһднь экән дахад йовдмб, чи юңгад эс дахнач?

– Минһн шар толһата хөөнэ кишгиг эрэ дааж йовнав, – гив. Терүгинь хаанд келлго:

– Тер му хурһан өгтн, – гиж залу сурв.

– Не, ав, – гив. Тер хоорнд хурһна нооснась ноха ноос таслад, авад оркв. – Нохаһан өгтн, хурһитн авхшив, – гив. Нохаһан өгв, нохань нег бичкн ишкэ деер шееһэд оркв. Тер ишкәһәрнь нег гергн бэрүл кечкв.

– Бэрүлитн авнав, нохаһитн авхшив, – гив.

- Ав, – гив.
- Нег гергн бэрүлэрн хээс бэрэд оркв.
- Хээситн авнав, – гив.
- Не, ав, – гив. Хээснднь хот кеһэд уучкcn бээж.
- Не, күүнэ кишг авч болшгоч, – гихэд хэрв. Тиигэд амрад, жирһэд бээв.

Ахр толь.

Бэрүл – войлочные рукавицы;
ишкэ – войлок;
кишг – счастье;
му хурһн – паршивый ягненок;
хээсн – котел.

Сурврмуд.

1. Хан залуд ямаран даалһвр өгв?
2. Залу юнгад хаанас доһлң хурһ сурна?
3. Кишг гисн юмби?

Даалһврмуд.

1. Тууль айслулж умштн. Толин көдлмш кетн.
2. Шин үгмүд чеежэр дастн.

Өвснэ көндэд өнчн му Борлдаш

Кезэнэ бээж. Борлдаш гидг көвүн бээж. Эн һанцхн эктэ бээж. Эдн өдрин нег иигтэ утц хулдж гесэн тежэдг бээж. Тегэд эн нег өрүн иигтэ утцан авад, базр орад һарна. Базрт утцан һурвн деншгт хулдчкад, йовж йовхлань, зуурнь баячудын көвүд-күүкд нег ноха цокад көөһэд йовдг болна.

– Энүг яахар йовхмбт, – гихлэ, – алхар йовनावидн, – гинэ. Терүгинь бээсн һурвн деншгэрн хулдж авад, хэрж ирнэ. Экнь, хот-хол уга бээж, ноха хулдж авдг гихэд, энүнд уурлна.

Борлдаш манһдуртнь нег иигтэ утцан авад, базр орад һарна. Утцан хулдчкад, йовж йовхлань, саак көвүд нег моһаг цокад, көөж йовцхана. Борлдаш тер көвүдэс сурад, моһаһинь хулдж авад, бэрж авхар седнэ. Тернь дорд үзг хэлэһэд һарад зулна. Көвүн герүрн залхар седнэ, болж өгхш. Көөлдэ, көөлдэ бээж зөвэр холд одчкад, Борлдаш герүрн нег хэлэһэд, моһаһурн нег хэлэһэд йовна.

– Көвүн, нааран йовж өг, – гиж генткн моһань келнэ. Борлдаш ардаснь дахад һарна. Моһа нег герин үүднд ирчкэд: «Чи энүнд бээжэ, би герэн ахулчкад ирнэв», – гихэд орж одна. Моһа удл уга һарч ирэд, Борлдашиг дахулад герүрн орна, герэднь орж ирхлэ, моһан эцк Борлдашт келнэ:

– Күүкнэнм эм аврсн көвүн, ю авнач? – гинэ.

– Амндтн бээсн алтн билцгитн гихэд кел, – гиж, моһа көвүнд келнэ, Борлдаш терүгинь келнэ.

– Энчн бүклдэн хөрн мөртэ күүтэ болдмн, өрөлинь ав, – гиж келэд, – сөөд нег унтж серэд, альх ташхла, арвн мөртэ күн: «Ах нойн баав, юн кергтэ?», – гиж сурх, санандан орсан келхлэчн, күцэж өгдмн, – гихэд, өрөлинь өвгн өгнэ.

Борлдаш авад хэрнэ. Хэрж ирхлэ, экнь харһнад, үкж одсн бээдг болна. Экиннь ард э угаһар орж авад, нег унтж серчкэд, альхан ташхла, арвн мөртэ күн:

– Ах нойн баав, танд юн кергтэ? – гихэд һарад ирнэ. – Нанд хот уга, сэн гер уга, дэкэд ээжм өнгрж оч. Ээжим эмдрүлтн, гертэ, хотта-хоолта кетн, – гинэ.

Өрүнднь Борлдашиг босхла, ээжнь эмд-менд, эвртэ гидг өргэд, хот-хоолнь дала бээнэ. Эдн мел жирһэд бээнэ. Нег цөөк хонсн хөөн Борлдаш: «Хаана күүк өргэлнэв», – гиж экдэн келнэ. Ээжнь хаанад одад, зөвинь күргнэ.

– Мини күүк өргэлх болхла, эврэннь герин үүднэс авн мини

герин үүдн күртл мөнгн алтн хойрар тагт тэвэд, хойр амарнь күн шүүрэд идэд йовм тэрэ-темс урһатха, – гив.

Экнь хэрэд, Борлдаштан келнэ. Борлдаш сөөднь арвн мөртө күүһән авхулад, хаана келсиг күцэлһэд оркна. Өрүнднь Борлдашин экнь алтн тагт деегүр алтн тайг түшсн ирнэ. Хан арһ уга, күүкән өгнэ.

Нег сө хаана күүкн Борлдашин хамриг шарлжар хучла бээж нээтхүлэд, амнднь бээсн алтн билцгинь унһалһад авчкад, альх ташад, мөртө улст: «Борлдашиг өвснэ көндэд кевтүлтн, намаг усна гүүнд, ик цаһан өргэ дотр кевтүлтн» – гинэ.

Өрүнднь босхла, Борлдаш эктәһән, нохатаһан, миистәһән өвснэ көндэд кевтдг болна.

– Бидн яһлавидн? – гиж арһан барад, Борлдаш мис ноха хойрасн сурна. Арһ юундв? – гихэд көвүг зовад бээхлэ: «Арһ бээх», – гиж мис ноха хойрнь келэд, һарад йовна. Уснд бээсн нег бээшнгин турваһар мис орад, нег хулһн бэрж авад: Чамаг иднэв, – гинэ.

– Намаг идэд ю кенэч? – гиж хулһн келнэ. – Тиигхлэ, тер унтсн күүкд күүнэ хамрт сүүлән дүрэд, нээтхүл, би амнась ун-синь авад һарад зулсув, – гиж мис келнэ. Хулһн одад, хамртнь сүүлән дүрә-дүрә бээтл, унтсн күн нээтхнэ, амнась билцг унад ирнэ, мис шүүрч авад, һарад зулна. Ноха өмнэсь тосад:

– Авбч? – гиж сурна.

– Авбув, – гинэ.

– Не, нанд ас, би авад йовнав, – гиж ноха келнэ.

– Уга, чи мел аман аңһаһад йовнач, тиигжәһэд уснд алдчкхч, – гиж мис келнэ.

– Тиигхлэ би чамаг үмгнэв, – гиж ноха ээлһнэ. Мис эәһэд, өгчкнэ. Ноха авад йовж йовад, зуураснь дала нохас тосад гүүлдэд ирхлэ, теднд күркнэв гихэд, билцгән уснд уңһачкна. Мис ноха хойр хоосн зарһ бәрлдсн хәрж ирнэ. Борлдаш арһ юундув гихэд, зовад бээнэ.

– Арһ бээнэ, – гиж гертэсн һарад, заһсчнрин өөгүр ирэд,

нурһн деерэн герл татһн нег захһн бэргдснй авч зулад, көвүнд асрж өгнэ. Заһсна гесиг ярхла, дотраснь билцг һарч ирнэ. Борлдаш билцгэн авад амндан дүрчкэд, сөөднь мөртэ улсан дуудж авад, хаана шулм күүкиг алулад, махнй цэкүр-цэкүрэр утлад, цандг болһнд хаюлчкад, эктәһән алтн бээшнд, алтн орн деер унтһн бээнэ.

Тиигэд өнчн Борлдаш нег цагт өвснэ көндэд кевтдг нер авһн болдг.

Ахр толь.

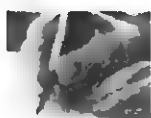
Әм аврх – выручать, спасать;
гесән тежәх – прокормить себя, обеспечить себя;
дорд үзг – восток, восточная сторона;
зуурнь – по дороге, по пути;
күркрх – рычать;
өнчн – сирота;
өргә – палата, ставка, юрта, дворец;
өргәлх – обзаводиться домом, жениться;
ярх – разрезать, вскрывать, вспарывать.

Сурврмуд.

1. Борлдаш эктәһән ю хулдж, гесән тежәдг бээж?
2. Моһан эцк Борлдашт ю белгһнэ?
3. Экһнь хаанаһур яахар одна?
4. Хаана күүкһн яһж көвүнэ билцг авна?
5. Көвүнд кен нөкд болна?
6. Юн учрар Борлдаш өвснэ көндэд кевтдг нер авһмн?

Даалһврмуд.

1. Эн туулиг наадна янзар айслулж умштн.
2. Тууляр зург зуртн.
3. Дурта нег туулян амн үгәр келтн.

ЖАНЬР

Хальмг улсин баатрлыг дуулвр «Жаңһр» ухани билгин өврмжтэ үзмжнь болж, үйэс үйд үлдж, үнлж болшго зөөр болад, сойлын туужд батрснь бахмжта. «Жаңһрт» ут тоодан арвн зурһан бөлг бээхин тускар «Жаңһрин» шинжлэчһрин кесн шинжлтд келгднэ. Эндр өдр «Жаңһрин» чинрнь, нилчнь йир икэр өөдлжэнэ. Тернь учрта, юнгад гихлэ хальмг улс эврэннь келэн, сойлан, туужан, бурхн-шажан өөдөн босхч, цааранднь улм өргнэр делгрүлхд ик килмжэн өгчэнэ. Нег үлү хальмг кел делгрүлхд онц оньг өггджэнэ. Чинртэ эн төрмүд күцэлһнд «Жаңһр» үлмэһэн хальдажахнь маһд уга. Энүнэ һол күслнь – ямаран чигн улс хоорндан ни-негн бээж, кен-негндэн дөң болж, дээсрхг ухан угаһар бээлһн мөн. Байн, сээхн чимлһтэ, шүлгин олмһа даршлһта үгмүдтэ, баатр болһн онц йилһү магталта – эн хальмг оln-эмтн эврэннь көвүд-баатрмудан магтлһн гиж тоолх кергтэ.

«Жаңһр» – шүлглэни онц йилһлтэ баатрлыг эпос. Кесг зун жилмүдин туршарт эн бүрдэгдсмн. Оln-эмтн үлмэ уга, сул, теднэ төвкнүн жирһл болн амулн-менд бээлһнэ төлэ хортд-ла эмэн эрвллго кеж-күцэж йовх баатрмудын үүлдвр магтжах дуудын дүһргудас тогтсн эпос болдг. Баатрмудыг толһалжах күнь – эпост келгджэх Бумбин орна эзн богд Жаңһр. Баатрмудын дүрмүдэр дамжж, оln-эмтнэ йилһгч темдгүдин сэнь болн идеалмуднь үзүлгдсмн: хамгин зөрмг, нер һарсн баатр Жаңһрин цергч Арслнгин Арг Улан Хоңһр; чидлэрн ончрсн Күнд һарта Савр; чаңһгч иирг, эв-арһта, һо-һольшг Догшн Хар Санл. Ке-Жилһн болхла, келмрчэрн цуһараһаснь һатлу эрдмтэ, Күңкэн Алтн Чеежнь – ухарлыг, Орчлнгин Сээхн Миңьян дууч болсн деерэн, көгжмч. Энүнэ тускар орчлнд уга сээхн, йирн йисн эрдм төгссн баатр гиж келгднэ. Хавтын Эң-бий – цугтаһаснь сэн сумч,

Гүзэн Гүмб-өвгн – шорч болсн деерэн, шатасн далар белг бэрдг эрдмтэ баатр. Тегэд баатрмуд цуһар Төрскндэн йир дурта, эдн олн-эмтндэн үнн седклэн өгсн улс.

«Жаңһриг» Очра Номт бичж авхд, орс келнд орчулхд орчулач, бичэч Семен Липкин, Баснга Баатр, Пүрбэн Анжур, Калян Санж болн нань чигн эмтн ик нилчэн күргсмн. «Жаңһрин» келнь, энүнэ баатрмудын залу-зөрмг заң-бэрцнь дорас өсч-босч йовх баһчудт жирһлин чик хэлэц, Төрскндэн энкр болдгиг йир сээнэр сурһмжлна гиж келх кергтэ.

Арслңгин Арг Улан Хоңһр Арг Манзин Буурлта Өөх Догшин Маңна хаанла бээр бэрлдгсн бөлг

Эндэн долан дунһра күцэд суусн
Дүүвр хар арзин сүүрлэ
Нарн үдин ар бийэс
Нэрхн зеерд мөртэ
Нэрн Улан гидг баатр
Алtn бээрин шар цоохр
Тугин өөр ирж буув.
Болдын сээһэр боһчад,
Төмрин сээһэр төдглэд,
Шуһл һөнгн цулвриг
Суңһад, гүн алхлж,
Хашр мөңгн үүдиг татад,
Тавн миңһн хоңх жиннүлэд орад ирв.
Алtn торлг бээшнд
Элвг долан дунһран
Барун бийин дунднь
Ирж суув.
Дүүвр хар арзаснь

Машин улан хальң болтлан уув.
Ома цаһан амснь
Урудс гиж халад,
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бийәрн
Булалдж күүндж бээсн цагла
Барун талас
Нәрн Улан баатр босж ирэд,
Нәгр алтн ширән өмн бийәһүр
Нааран, цааран йовж бээһэд:
– Алдр богд Жаңһр,
Тана зергд келгчм –
Мана арг Манзин Буурлта
Ээх догшн Маңна хаань зэрлг билә:
«Өл дундан уннав,
Амр гихинь соңсув,
Арнзл Зеердән өгтхә гилә.
Аһ Шавдл хатнь
Хан күүнә күүкн гихиг соңсув,
Аһиннь һар деер ус келгнәв,–
Өгтхә гилә.
Мажмин шар дольганас дүнгһр,
Мандлн һарх нарн мет,
Орчлңгин сээхн Миңъян гинә.
Хәрәс гиич ирхлә,
Эркн сән сөңчән кенәв,–
Өгтхә гилә.
Санлын Буурл Һалзн күлгиг
Эвтә гиж соңсув,
Адуни манад кергтә, –
Өгтхә гилә.
Арслңгин Арг Улан Хоңһриг
Эркин сүүрд шаарһл гихинь соңсув,

Түүгэрчнь аху кехшив,
Хэрин ик һазрт
Зардг зарцан кенэв,—
Өгтхэ гилэ]
Эн тавн юмиг
Эс өгдг юмн болхла,
Эсрн үр сарин нээмн шин өдрэс
Давулдг юмн болхла,
Арвн һурвн бум цергэр оч,
Арг Бумбин дала гидг далаг
Ширгәһэд,
Бурхн, шажнасчн
Ханцулнав би гилэ», — гиж келв.
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бий
Келтэ күмн
Ду һарл уга бээв.
Эзн богд Жаңһр:
— Өгхлэ, яһна гилт,
Өгл уга бээхлэ,
Яһна гилт?— гиж.
Күңкән Алтн Чесжәсн сурв.
Хәрү келн бээнэ:
— Йир болну угай гиж бээнэв.
Эцк хаантн хөртэдән,
Хар мөрнь долатад,
Арг Манзин Буурл үрә цагт,
Оэх догшн Маңна хан долата цагт
Догшн ик бээр бәрлдгсн билэ.
Эцкинтн хар мөрн
Өрә совшлһта һарла.
Үзң алдр хаана бийнь
Һурвн зун шавта

Өрө һарсн билә,
 Арг Манзин Буурлнь
 Өрө тавллһта,
 Догшн Маңна хан бийнь
 Үзн алдр хаанд орхнь арһта һарла,
 Тана эцктн танд орхнь
 Хойр холван үлү армч билә.
 Тер бийнь
 Өм арһлж,
 Өрө һарла,
 Та ода чаднуйт, угайт гиж
 Саннав, - гинә.
 Арг Улан Хоңһрнь келн бәәнә
 Зүн бийәс:
 – Алдр богд Жаңһр,
 Сурулсинь өгий гисн үг билтәл? – гив.
 Хәр һазрт оч,
 Арһсн, түләнә күн болж заргдхин орнд
 Өгр Хар булгин көвәд
 Ааһ цусан асхлцнав, – гив.
 – Сурулсн үгин хәрү өгтн,
 Эрт хәрнәв, – гинә
 Нәрн Улан баатр.
 Эзн нойн богд Жаңһр:
 – Сурулсинь өгнәв,
 Шавдл хатнд зөв келтхә,
 Миңъян, Буурл һалзн, арнзл Зеерд –
 Эн һурвн юмиг йовулнав,
 Күчтә маңһс Хоңһриг
 Йовулж болш уга,
 Эврән бийнь ирәд автха, – гинә.
 Нәрн Улан баатр мордад һарв.
 Эзн богд Жаңһр

Хонһрт цухл анһрн:
 – Мини зөв гисиг
 Чи юнґад буру гинэч!
 Арвн хойр бодн,
 Үүг бэрэд күлж өгтн!– гив.
 Арвн негнь андһаран өгэд,
 Арвн хойрдгч Санлнь:
 – Би күллцхшив,
 Шавин амар кедгсн
 Шалдг арвн хойр бидн,
 Эм негдж, андһаран авлцлавидн.
 Арвн хойр күн
 Хонһриг бэрэд авад ирхвидн.
 Муурад ирхлэрн,
 Хонһр маниг дуудн уульх,
 Тиигхлэ, тер андһар авлцгсан санад,
 Өөрэн бээгсн арвн хойр боднгиг
 Эн шар бээшнгин
 Ора деегүр шивхүв.
 Үүнэн дарж чадш угав,– гижәнө.
 Тиигхлэ, арвн хойр бодннь:
 – Бидн чигн чадш угавидн, – гиһэд тарад босв.
 Арг Улан Хонһртан Санлнь:
 – Шулун орһдулд һар, – гив.
 Оцл Көк Һалзнан тохад, мордад һарв.
 Һурвн дола хонсна хөөн
 Орчлнгин сээхн Миңъян
 Алтн Шарһан унад,
 Арнзл Зеерд Буурл Һалзн хойриг
 Көтлж авад һарв.
 Һурвн долан хонгт гүүлгэд,
 Хонһрин өөгүр күрэд ирв.
 Оцл Көк Һалзнарн дэврн:

– Миңъян минь!– гиж
Уульн дуудад,–
Арнзл Зеердэн нанд өгич,–
Ээх догшн Маңна хаанла
Эрклүһин Мөңгн Цаһан уулын белд
Би һанцар медлцсүв,
Эн йовхдан ах-дү эс билүвидн?
Эск сүмсндэн жодвин цаасн болый гиж,
Андһар авлцсн эс билүвидн?
Өгич, Миңъян минь!– гив.
Тер үгинь сонсад,
Ухан юуһан тунһаһад:
«Зеердэн өгн гихлэ,
Алдр Жаңһрин зэрлг яахв,
Өгл уга бэн гихнь,
Үүнэ уульн дуудад эрсиг
Яахв!» – гиж санад,
Долан хонгт ардан дахуль.
Үкс-үкс гиһэд, Хоңһр шидрдэд,
Эмэлин өмн бүүрг,
Оцл Көк Һалзнаннь
Амн нурһ ишкэд, таг һэрэдхлэрн,
Хойр мөрнэ өөр одад тусв.
Жолалань зуурлдж уульн:
– Миңъян, наар, бууһич!– гиж эрв.
Миңъян шарһан сөөһэд буув.
Хойр баатр уульн теврлдэд киисв.
Эдү-тедү болгсн хөөн
Арг Улан Хоңһр
Арнзл Зеердиг унад,
Иньг Миңъяниг:
– Эн Эрклүһин Цаһан уулын
Ар тал бээһич!– гиһэд, дүүгэд һарв.

Эрклүһин Цаһан уул давад,
Шилтэ уул тал һарад ирн гихлэ,
Оһтр улан тугнь
Деернь оһтрһуд солһһтрсн
Дөчн хойр бум церг аашхнь үзгдв.
Арнзл Зеердән
Шарһ дааһ кеһэд,
Бийнь тарха му көвүн болад,
Арслнгудын күүндсн үг соңсхла:
«Шикр далан көвэд бээгсн
Ширкгин нутг би дээлнэв».
«Киитн хар теңгсин көвэд бээгсн
Гүзән Гүмбиниг би дээлнэв»,— гисн йовна.
Шовт Хар гидг баатрнь келн йовна:
– Хоңһриг эмдэр кел бэрэд,
Гернзл хатынь олзд авнав,— гинэ.
Тер үг соңсад,
Базг Улан Хоңһрин
Болд хар зүркнь бульглад,
Адг арань тачкнад,
Арвн хойр сүрэнь
Амн өөднь дэврэд,
Арвн цаһан хурһнь
Альхн талнь атхлдад,
Ээв балтыг суһ татад,
Тугинь булаж авад,
Тугчиг цокж унһаһад,
Мөңгн Цаһан уулын
Ора тал һарад зулв.
Шовт Хар баатр
Ардаснь көн, уулын белд күцэд,
Ээв балтар цокснд
Дал деерән шахн төдглгсн

Далн хойр хар болд төдг
Тас тусад,
Хар махнднь шигдн орад одв.
Арнзл Зеерд альвлад,
Уулын ора деер һарад одв.
Миңъяндан күрэд ирв.
– Оһтр улан тугиг
Жаңһрт белг күрг,
Би таниг иртл,
Эдниг ээрнэв,– гиһэд хэрү орн,
Шовт Хаар баатриг
Күм тач авад,
Уулын ора деер хайв.
Хэрү орн,
Нэрн Улан баатриг цокв.
Нэрхн Зеердиннь дел теврүлэд торһв.
Алс улвин хормаһаснь
Арвн цаһан хурһар авн,
Эмәлиннь бүүрг деер
Күм дарад,
Мөңгн Цаһан уул деер һарад ирв.
Орчлңгин сээхн Миңъян
Эзн Жаңһрин хашр мөңгн үүднд,
Алтн Шарһан сөөһэд буув.
Тавн миңһн хоңх жиннүлэд орад,
Оһтр улан тугинь бэрв.
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр баатрнь
Алдр Жаңһртаһан хамдан:
– Мана Арслңгин Улан Хонһр
Бээр болж бээнэ билтэл?– гиж күүндв.
«Оддг юмн болхла,
Күчтә маңһс хан

Дарад орххнь яахв?
Одл уга бээхлэ,
Хонһран яахв?» – гийһэд,
Һурвн долан хонгт
Күүндэн болад оркв.
– Мордый, – гиж шиидн,
Арнзл Зеердин эцк
Нэрхн Зеерд ажрһиг
Алдр Жаңһр унж,
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр баатран ардан дахулад,
Алтлгсн бээрин шар цоохр тугиг
Мөрч Бор Маңна гидг баатр
Өмн бийднь бэрэд йовб.
Эгц һурвн сара хонгт бээр кеһэд,
Арг Улан Хоңһр:
«Эн догшн Маңна хаанд
Һар күрс», – гиж санад,
Цергин захд бээгсн цаглань,
Арнзл Зеердэр
Авч идхин бээдл һарһад, дэврэд орв.
Арг Манзин Буурлар хурдлулж һарад,
Алтн жолаг хэрү эргүлн татад,
Алтн дуулхан хооран кеһэд зогсч өгв.
Хойр һардж,
Маңна хоорнднь Хоңһр цокад оркв.
Ээв балтнь, чолу цоксн мет,
Һал падрад, ирнь дөрү дүнгэ кү тусв.
Хан эс медгсн кевэр
Көндрл уга бээв.
Ээв балтан ээмдж авад,
Мөңгн уулын ора темцэд зулв.
Ардаснь үүдн энтэ

Көк кивр саадгар хав.
Үолднь күрн тусв,
Киисн гисн бийинь
Арнзл авад һарад одв.
Уулын ора деер һарч,
Ухан-сегәһән алдад одв.
Көк чолу дерләд,
Хар цусар бөөлжәд, харһцад кевтв.
Алдр нойн Жаңһрнь
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бийәри
Шаргад күрәд ирв.
Күнд һарта Саврнь
Күүкн Күрң Һалзнари зөв эргәд,
Күрл мөңгн дөрәднь мөргәд,
Хан Жаңһртан медүлн йовна:
– Эврә бийм сән шүрүтә цагт,
Күрң Һалзн шүрүтә хурдн цагт
Эн догшн Маңна хаанд
Һар күрхиг хәәри болтн, – гив.
Нег эрв, хойр эрв,
Һурвдад эрхләнь, – зөв гив.
Күрң Һалзниг олн-татуринь чанһаһад,
Арвн хойр иртә
Әәв болдан авгснд
Арвн хойр әңг заль падрв.
Күрңгин жола сулдхад, дәврәд орв.
Догшн Маңна хан
Алтн жолаг чаңһаж зулж һарад, хәрү эргәд,
Алтн дуулхан хооран кеһәд, тосч зогсв.
Босн ишклж ирәд,
Хойр һардж цокв.
Таш!– гиж оһтрһуд һал падрад,

Арвн хойр ирнь кү тусв.
 Өөв балтан ээмдэд,
 Мөсн Мөңгн Цаһан уул тал һарад зулв.
 Уулын белд күцэд,
 Амн нурһарнь
 Өөв балтар цокад,
 Ар хойр далынъ балв цокад,
 Күүкн Күрң Һалзн деернь
 Эрә әмтә тәвб.
 Хоңһриннь өөр ирж,
 Күрң Һалзһасн бун киисэд кевтв.
 Күчтә арвн хойр баатр
 Арвн хойр һанзһан орулад,
 Үүдн энтә саадгин сум
 Базг Улан Хоңһрин һол махһаснь
 Эрә тач авб.
 Арһта Улан Хоңһрнь
 Әмдрж босв.
 Бульһрин догшн Хар Санл
 Богд Жаңһртаң медүлв:
 – Буйн төгс ааван
 Көвүн уга окгсн эс билү би?
 Бурхн сээхн ээжән
 Буй уга окгсн эс билү би?
 Бум өрк алвтан
 Нойн уга окгсн эс билү би?
 Арвн нәәмтә шар улан хатан
 Һанц бийәрнь окад,
 Буурл Һалзнарн дахгсн эс билү би?
 Эдү дүңгә үүлд
 Әәх догшн Маңна хаанд күрч,
 Нег армдх зөв хәәрн болтн!—гив.
 – Зөв, – гив,
 Эвтә Буурлын олң-татур чанһаһад,

Алтлгсн бээрин шар цоохр армиг
Өргж авад дэврв.
Арг Манзин Буурлын
Альвнь дегд үлү болад,
Алтн бээрин шар цоохр арм
Хэврһднь хатхгдад тусв.
Эңгий мөрн нег эргтл,
Эвтэ Буурл дола, нээм эргэд,
Бийднь мөс күргл уга һарад ирв.
Эзн Жаңһр зэрлг болн бээнэ:
– Эн хаанла негэн үзх юмн!– гиһэд,
Баатр орнь ура дуудад,
Алтн бээрин шар цоохр арм авад,
Арг Манзин Буурл альвлгсн бийинь
Алдл уга хаһад армдв.
Өргэд, Буурласнь салһад авб.
Авгсн цагт
Уулын ора деерэс
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр баатрнь:
– Мана эзн богд Жаңһр
Армдгсн күүһэн
Алддг уга билэ!– гиж
Деерэснь ура дуудн хээкрв.
Цаадк Арг Манзин Буурлта
Өөх догшин Маңна хаань церг:
– Мана хан күгдлхлэрн,
Арм ямр күдр болв чигн
Хуһ татх! – гиж бас хээкрв.
Тер дуунднь күгдлхлэрн,
Арвн хойр зандар орагсн ишиг
Арвн хойр эңг хуһ татв.
Арм хуһрсинь үзэд,
Базг Улан Хоңһр

Зааһин ик дууһар
Замб көдлтл хээкрэд,
Көдэд кевтгсн
Көгшн барсин цөсн билцртл хээкрэд,
Уулын ораһас гүн шүүрэд бэрлдв.
Күчтэ арвн хойр боднь дахн бэрлдв.
Дорнь Арг Улан Хоңһртаһан
Арвн һурвулн дарж хорав,
Уулын ора деер
Күлгсн дөчн хойр баатрин
Күлэһинь тээлж авб.
– Миңһн нег жилд
Жаңһрин оруд нутг болтн, – гиж
Андһаринь авад, цергтэһинь хэрүлэд,
Арднь шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бийэрн шаргж мордад,
Алтлгсн бээрин шар цоохр туган
Өмнөн өргэд,
Эзн Жаңһрин ор темцэд, жиңнэд һарв.
Долахн хонгин эцс болад,
Дүүвр шар цоохр бээшнгин
Хашр мөңгн үүднд
Харһад ирж буув.
Алдр богд Жаңһран
Хашр мөңгн үүд татж,
Тавн миңһн хоңхиг жиннүлж,
Дөңнн орад,
Дөчн дөрвн колтэ
Дүүвр лаврин ширэ деер,
Дүүрн һарх арвн тавин сар мет,
Мандлулсн суулһв.
Элвг долан дунһра күцэд,
Дүүвр хар арзин сүүр болв.
Экнэс сээдгсн Хоңһран гиичлүлж,

Һарһад уга нээрэн һарһв.
Алдрсн төр шажн хойран
Һар деерэн авгсн мет, байрлж,
Эзн нойн богднь суудг,
Эңгин оln сээдүдтәһән
Инәлдн жирһэд суудг.

Ахр толь.

Арм – метательное копье, дротик;
ээв – (хээв) балт – боевой топор, секира;
бээр – битва, бой, сражение;
бээшн – дворец;
бодн – богатырь;
дааһн – двухгодовалый жеребенок;
дөчн хойр бум – 42 000;
совшлһта – бежать мелкой рысью, трусить.

Сурврмуд.

1. Нэрн Улан баатр альдас, ямаран даалһврта ирж?
2. Ээх догшн Маңна хаана орн күчтә орн бээсинь юунас медж болх?
3. Маңна хан бийнь ямаран күчтә бээж? Терүг юунас медж болх?
4. Жаңһрахн дээсэн дардг болв чигн, өшә некдго, дээсиг дажрдго бээсинь юунас медж болх?

Даалһврмуд.

1. «Жаңһрин» эн бөлг айслулж умштн.
2. Шовт Хар болн Нэрн Улан гидг баатрмудыг Хонһр диилснә туск тасрха олж авад, чеежәр дасч келтн.

ХАЛЬМГ ДУД

Ямаран болв чигн келн-улсин амн үгин эрдм олн зүсн болдг. Хальмгуд альд йоввчн: өвстэ уулын белд болвчн, өргн теегин өр дунд болвчн – амн урн үгин билгэн авдрт бээсн алтнас энкр санад, чееждэн хадһлж, цальград одх аршан мет хээрлэд, эндр өдр күртл урн үгин чимлһтэ сээхн чигн зокъялмуд авч ирсн болдг.

Хальмг дуд – амн урн үгин үүдэвр мөн, Хальмг дуд шинжлхлэ, ик кезэнэһэ олн-эмтнэ бээршч йовсн һазр-усинь, эдлж йовсн бээдл-жирһлинь, тер цагт ухалж йовсн хэлэц-тоолвринь, олзлж йовсн кезэнк олн авъясинь медж болхмн. Дун учр-утхарн, чинрэрн үүдэсн келн-улсиннь туужла залһлдата болна. Хальмг дуд төрэрн кесг энгст хувагдна: частр, туужин, көдлмш-ахун, күүкд улсин, уйдлһта (лирическ), байрта, дөгэтэ болн наадн-шогин дуд.

Хальмг Таңһчин частр

Үгнь Шугран В.

Айснь Манжсин А.

Сарул сээхн Хальмг Таңһчм

Сансн тоотан күцэнэ.

Авта жирһлин бат жолаг

Алдр һартан атхна.

Давтр:

Улан залата хальмг улс,

Улата теегэн кеерүлий!

Төрскн нутгтан күчэн нерэдэд,

Толһа менд жирһий!

Олн келн-эмтнлэ хамдап
Уралан Таңһчм зүткнэ.
Иньгллтин залин өндр герлд
Иргч мана батрна.

Давтр:

Баатр, чиирг үрдэр туурад,
Буурл теегм өснэ.
Сурһуль, номдан килмжэн өгэд,
Сул нерэн дуудулна.

Бумбин орн

*Үгнь Инэжин Л.
Айснь Дорэжинэ С.*

Кесг зун жилин туршар
Күслм бидн Бумб билэ.
Маниг Ленин, Коммуна парть
Мандлгч Бумбд күрглэ.
Эдл-тежэл, аршан ундн
Элвэд, заядар асхрна.
Эрдм, герл, байрин дун
Элвг теегэр айслна.
Олн сай хамц бүлэрн
Орн-нутгм дүрклнэ.
Чини, минид хувац угаһар
Чилшго зөөрнь делгрнэ.
Арнзл адуна мөрднь
Амһаһан кемлж, цевлднэ.
Арг Улан нертэ баатрмуд
Амулң делдж, церглднэ.

Дүүрн байрта өргн һазрм
Дүүвр айсар дуулна.
Энкр теегтэн, амулң жирһлдэн
Эркн дуудан нерэднэ.

Бар сарин 28-д

Үгнъ болн айснь улсин

Бар сарин хөрн нээмнд
Баглад, хальмгудыг нүүлһнэ.
Баглад, хальмгудыг нүүлһвчн,
Балһсд, селэдэр тарала.
Көк ширтэ паровознь
Көдәһинь эргж, күржңнэ.
Көдәһинь эргж, күржңнвчн,
Көгшд, күүкднь сүрднэ.
Сарлң, һалзн үкрмүднь
Сала болһнар мөөрнэ.
Сала болһнар мөөрвчн,
Советин йосн хайшго.
Һалзн, һалзн нохаснь
Һазаһан уульлдад үлднэ.
Һазаһан уульлдад үлдвчн,
Һазрин холд үлднэ.
Нээмн төгэтэ паровознь
Нээхлн бээж, чирнэ.
Нээхлн бээж, чирвчн,
Нэр-нааднас ханцулна.
Бүтү ората машинднь
Бүл-бүлэр суулһв.
Бүл-бүлэр суулһвчн,
Байрта һазраснь хольжулв.

Жирн төгэтэ паровознь
Жирлзэд-жирлзэд харна.
Жирлзэд-жирлзэд харвчн,
Жирһлтэ һазраснь хольжулна.
Улан ширтэ вагон
Уралан, өмэрэн чирнэ.
Уралан, өмэрэн чирвчн,
Уульдад, шуугидад йовна.

Сиврт бээлһн

Үгнь болн айснь улсин

Сиврин цаста аһуднь
Сээхн моддуд урһнала.
Эңкр һазран санхнь –
Элкн мини урснала.
Бүслүрт күрсн цаснднь
Булхж, моддуд көрөднэ.
Килнц уга хальмгуд
Көрэд, өлсэд йовнала.
Дүүнр, ахнр, эцкнрнь
Дээнд Төрскэн харснала.
Ээжнр, аавнр, үрдүднь
Энрж, Сиврт хорнала.
Тухтет гидг селэнднь
Түрж, хальмгуд бээнэлэ.
Таалур бичкдэн оршахнь –
Толһан үснь боснала.
Кецү күчр бээдлднь
Көгшдүд, бичкдүд хорнала.
Көгшдүд, бичкдүд хорвчн –
Кендэн зовлңган келхви?

Бичэ уулий гихинэ,
Төрүц болж өгхшлэ.
Бичэ зовий гихинэ,
Түрү бээдл тэвхшлэ.

Ахр толь.

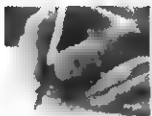
Авта – превосходный, волшебный;
кецү – трудный;
килмж – старание, прилежание, усердие;
туурх – прославиться, стать известным, знаменитым;
улан залата – с красными кисточками на шапках;
сарлң – со звездочкой (на лбу) – о крупном рогатом скоте;
холжулх – отчуждать, отдалять;
энрлһн – страдание, переживание.

Сурврмуд.

1. Ямаран хальмг дуд тадн меддвт? Тедн хоорндан яһж йилһрнэ?
2. Ямаран частр дуд меддвт?
3. «Бар сарин 28-д», «Сиврт» гидг дуудт ямаран цагин йовдл цээлһгджэнэ?

Даалһвр.

Нег частр ду чесжэр дастн, айсинь медж автн.

XX-гч ЗУН ЖИЛИН ХАЛЬМГ ЛИТЕРАТУР

БАСЦГА БААТР

(1911 – 1944)

Шүлгч, прозаик болн драматургч Басцага Баатр 1911-гч жилд Эрдтн нутгта Цекрт гидг хотнд угатя күүнэ гер-бүлд төрсмн. .

Хальмг литературт 1928-гч жилэс авн орлцж бичсмн.

1931-гч жилд «Өңгсн цагин үнн» гидг келврмүдин хуранһу түрүн дегтрнь болж барлгдна.

Түүнэсн авн жирһлиннь сүл өдр күртл Басцага Баатр кесг келврмүд, шүлгүд болн наадд бичлэ. Теднэ зэрмнь иим: «Булһн», «Хар жолм», «Зэңгч Данзн», «Нанд көгшрлт уга», «Экин туск частр», «Билцг», «Бумбин орн», «Күмн

өврж ханшго йовдл», «Кенз байн», «Чүүчэ».

1938-гч жилд 25 миңһн үгтэ толь бичж һарһв. 1939 – 40-гч жилмүдт «Жаңһр» орс келнд орчулхин төлэ үгмүдинь орс келнд буулһсмн. Басцага Баатрин бичсн үүдэврмүд орс келэр барлгдж

нарсмн. А. М. Горькийн, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтовин үүдэврмүд хальмг келнд орчулсмн.

Бичэч эврәннь гүн ухан-седклэн өгч, хальмг литератур, хальмг келн делгрж өргжлһнд берк билгэн өгч, чидлэн, цогцан эрвлл уга йовла. Баснга Баатрин бичсн тоот хальмгудын туужиг сээхн кевэр медүлж, шин цагин бээдл-жирһлин төлө күч-көлсчнр, баһчуд зүткч шунж йовхиг үзүлнэ.

1971-гч жил Баснга Баатр 60 нас зүүсн учрар энүнэ наадд, келврмүд болн шүлгүд нег хуранһу болж, «Бумбин орн» нертәһәр барлгдсмн.

Хальмг литературт Баснга Баатрин эркн эзлгч ормнь драматург болсн учрар өдгә цагт Хальмг Таңһчин драмтеатр түүнэ нер зүүж бээнэ. Бичсн кесг наадднь мана драматургийн алтн көрннь болж, ода чигн хальмг театрин сцен деер оln-әмтнд үзүлгднэ.

Бичэч Баснга Баатр 1944-гч жилд идр настадан өнгрсмн.

Булһна үкл

Булһн

Баран орндг хойран хоорндк шуһуд Булһн, хурвч зүн хойран харһлдулад, «чирд-чирд» гисн э һарһад, үүл бәрэд сууна. Булһн шинкәхән арвн тав орсн, саглрсн, уйлһта чилң хар үстә, зеегтә сээхн хар нүдтә, харадан живр күмсгтә, сээхн, хар-улан күүкн. Булһн оlnас ончта, нутгтан уга деерән, күнд толһата бээх күүкн.

– Булһн, – гиж орнанны өмн хувц хатхж суусн экнь – Цаһан келж сууна, – йир эврә нутгин болв чигн, һазадын күүнә нутгин болв чигн тоомсрта сән улс чамд үг орулад бээцхәсн бийснь, күүкм ода чигн баһ гиһэд, зөвән өгл уга йовад йовдг билә бидн. Одахн Долан манахнд ирхләрн, чамд көвүндән үг орулж йовж.

Бидн зөвчлж бээһэд, һазр хол болдг болв чигн, нутгтан тоомсрта, бээхтэ, түрү-зүдү уга, сэн улс гиһэд, олнас ончлад, зөв өгч оркла бидн. Нам түүнэс нааран чамд келэд уга билэ би...

Шуһуд суусн Булһн өсрэд одв.

– Яһж бээх улсвта?.. Эрэ арвн тав орад уга күүкнэс эрк ууһад бээдв? Ээж, ю келж бээхмбта? – гиж келэд, Булһн менрэд улаһад бээв.

– Яһна? Йоста эрк уудг наснлм. Дэкэд болхла, ода хойр жилд күлэх болж һарв, – гиж келж оркад, санань зовад одв.

– Алькан чигн медэд уга намаг, нүдн далд, олн таанас хол йовтха гиж бээснтн энв? Намаг тенд ямаран йовхиг медл уга, олн-олн жилдэн намаһан үзл уга бээнэв гихлэ, нанд арһ бээнү... – гиж келчкэд, Булһн арһулхан ууляд бээв.

– Наснчн баһ бишл, кукн. Мини бийм арвн нээмтэдэн чини эцкдчн ирэд, эзн болад бээһэд бээвшүв. Тер дотр теднчнь чини ээмдк хувцичн хаһлж, өричн өвдкэж зарх, гесичн өлскч, төркичн санулж зовах улс гидг теднчн биш, – гиж Цаһан келчкэд, күүкндэн санань зовад, нүднь гилң-гилң гиһэд, уульх бээдл һарад одв.

«Ач иктэ аав-ээж, ач-жиц, төрл-садн хамг зөв гихлэ, арһ Булһнд йир уга. Тедниг медэд, зөвэн өгэд уга бээтл, Булһн, бийнь цумрхалж, хажһр гиж йир чадш уга. Аав-ээжин аюһар бээх зөвтэ мөн. Нам теднэн эс тевчхлэ, нань кенэн тевчхв...» – гиж зүсн-зүүл ухан Булһнд орад бээнэ. Нег бийд Булһн дотран хаһ тустлан уурлад, нүдндк нульмсндан күч күрч ядад, босч сууһад бээв. Тер заагт экин келсн жөөлн, итклтэ үгмүд Булһниг тогтнулад бээв.

Үүнэс авн Булһна дотр бий хутхлдчкад, долда болсн зүркнь, теңсин буурл дольган мет, һэрэдэд, күңкркәһән цокж догдлад йовб. Булһн эмд бийнь цогцлаһан ноолдад, чеежләһән гүвдлдэд йовдг болв...

Эн баахахн цагин зуур Булһн ик гидгэр хуврв. Эмд бийнь тогтурта Булһн улм номһрад, зөвэр семәһэд, дунь баһрад, цээһэд одв.

Тиигэ бээтл күргн үзгдхмн гисн жирклэн һарад ирв. Булһн эн зэнгиг соңсн, яахан медж ядж бээһэд, Киштэ талан гүүһэд күрэд ирв.

– Киштэ, чамд нег юм даалһхар ирүв би. Келхэсн ээж бээнэв, болв келл уга бээхд чигн хату. Күргн үзгдн гиж бээдг чигн, соңслч? Хэрнь, ирсн цагтнь би хув тустан хэлэж шинжлж чадш угав. Ирсн цагтнь, манахнд нүдн амн болсн болж йовад, шинжлэд, ямаран бээдлтәһинь хэлэж үз, – гиж келэд, бүргр хар нүдэн бүрлзүлэд, Киштән инәмсглсн чирэг, эрлһ эрж бээх мет, хэләһэд суув.

– Зөвтә... Өлдэс ухалад, һарһад йовнач эднән? Мел үүнэс ондан юм ухалдг уга болвзач? – гиж Киштэ келэд, Булһниг на-адлв.

– Зовлң ик болхла, арһ бэәнү? Ухалл уга чигн яахв? – гиж келэд, күүкн берин өвр деер киисэд, мег-мег гиһэд арһулхн уульв...

Сөөһин харцһуд

Холын харан тасрад, хурин хөөтк чилгр теңгрт гилвс-гилвс гисн одд чиигтә бор һазр хэлэлдэд, бийнь иим өңг уга бор һазр эдл эс болсндан ханад, улм байссн өңгтәһәр мусхлзлдад бээцхәнә.

Үрглэд унтн гиж бээх сөөһин таалврта дүүрэг үкс-үкс ишкэд йовж йовсн Булһна чиигтә, саржңсн хорман э дарад йовна. Булһна хорман эәһәс энд-тенднь йөркг шарлжни түңгәр хонж бээцхәсн богшурһас үргэд, сард гиһэд нисхләрн, әмд бийнь чичрэд, үкж йовх Булһна зүркиг бас чочаһад, өсргэд йовна.

...Шус-шус гиһэд йовж йовсн Булһн хээкрчкэд, тустан өмөрән ки хэләһэд, һарарн чирәһән халхлад, зогсад одв.

Булһна нүдид һурвн ик-ик көк чон өмннь нохачлж суулдж оркад, гиинлдэд, сүүлән өрглдэд, босчкад, бийинь ээрэд гүүлдсн боллдад бэәнә. Чонмудын нүддәс һал һарад, солһһтрад бэәнә.

– Һәәдь! – гиж хээкрлһнә э хоолднь торад, һарч чадад бээв.

Булһнд махлань толһа деернь бээсн-угань медгдхш. Булһн чонмудас нүдэн бултулад, альдаран кев чигн, чонмуд дахад, гиинлдэд, минь ода һәрэдэд бахлураснь авч оркн алдсн болад бээнэ. «Уга, йоста чонмуд... йоста, гиинлдэд, шүдэн ирзэлһлдэд бээнэм», – гих ухан Булһнд тольс гиһэд одв...

– Чонмудт шуучулхар һарч йовсн намаг! Яһлав! Яһлав! Яһсн му үүлтэ эмтн бээсмби! – гиж чичрһсн му дууһар хээкрчкэд, ууляд, бөөрдэд һархар хээхлэнь, чонмуд улм шидрдэд, өмннь, хаалһднь һарад зогсч оркад, йовлһ өгхш.

– Йир иим ик зовлң үзж йовхар, нам чонмудт шуучулад үксн чигн амрл... Мә! Шуучтн! Танд хот болнав! – гиж хээкрэд, уралан ишклһнлэнь, хажуднь нег юмн сард гиһэд одлһнла, Булһн чонмуд шүүрчкв болһад, хэрү киисэд одв... Киисэд, зөвэрт кевтчкэд, деерэн, хажудан хэлэхлэнь – юмн уга. Бийән илэд бәрж үзхнь чигн өвдхш, шарх-шав чигн медгдхш... Үкс босад, хэрү хэлэхлэ, гиинлдж бээцхэсн чонмуд чигн уга, һәрэдэд шүүрсн юмн чигн уга. Эргэд, дорагшан хэлэхнь, тедүкнд хойр-һурвн бүргмл дүржңнэд нисэд одв. Минь эн нег агчмин дотр болв. Булһнд бүкл тоолж-тоомжж болш уга цагт болсн болж медгдв. «Эзэн зальг, яһж бээсн энви? Үзгдүлэс эәһэд бээх!» – гиһэд, әмән һарн алдтлан бульглж бээсн зүркән тогтнулхан хээсн бийднь, болж өгл уга, догдлад бээв. Көөрк!.. Одак үзгдллэс махмудаснь киитн көлсн һарад, чинәнь алдрад, же болад бээв.

– Һә болтха! – гиж келэд, нульмчкад, Булһн цааранднь һарад йовв. Болв саначрлһнас һарсн эрмдгтә Булһна зүркн догдлад, нег ормдан тогтнж, зогсч чадад, энүнә чееж уутьрсн болад бээв.

Булһн көлнь һазрт ишкж йовж йовх угань медгдл уга, дегдрэд йовна.

Иигэд зөвәр чаңһар йовж йовсн Булһн дорд өмн бийдән кец деер һал һарад, дала салата келәрн, ки аһар хавлад бээсиг үзв.

– Саак болж эс йовну? – гиж бийдән зөвәр чаңһур келчкэд, һалыг хэлэхэсн эәһэд, һазр шаһаһад, үкс гүн ишкмлэд, дайлад одв. Һалд зөвәр өөрдн зерглэд ирлһнлэнь, һал талас һурвн ик

барг нохас хуцлдад, көндэ дуусарн теегин сөөһин дүүрэ дарад, күрсэрн тасчад, идж оркх дүртөһөр ирж йовцхана. «Бас үзгдл... Уга. Эрлг гидгнь эн кевтэ», – гиж ухан тольс гиһэд одв. Булһн далдк уутан авн, хойр һосан зүн хартан атхчкад, һалас хажихэд гүүлһнлэнь, түрүн ирж йовсн ик хар амта өл көк нохань Булһнур һэрэдэд, сэрсн уутынь «хав» гиж цокн, үмгэд, авад һарад одв. Дахлдн негнь һэрэдлһнлэ, Булһн нег һосан барун хартан авад, магнаһарнь өгэд орксн, ноха келтөһэд, хэрү һарад одв. Дөкн негнь эргэд хуцад, Булһна хөрлһнд тогтнж йовтлнь, хойр залу күн дахлдн хээкрлдэд, гүүлдэд һарад ирцхэв.

Хошт

Удл уга, Булһн үзгдл гиж бээсн һалыннь көвэд чиигтэ хувцан ээһэд, хошин хөөчнрлэ күүндэд суув. Зуухин һалын герлд хойр баахн залус элк түргүр кевтчкэд, Булһниг соньмссн дүрстөһөр хэлэлдэд бээцхэнэ. Хээснэ сүүдр чирэднь тусад, Булһна чирэг сээнэр үзүлхш. Булһна хажуднь өвгөрг маштг хар залу ирж сууһад, шүрүн хар сахлан мошкад, үг келх бээдлтөһөр урлан ясад бээв. Түүнэ цаад хажуднь нег бичкэхэн көвүн бийэсн ик гирлг түшэд, зогсад бээнэ. Эднэ өмн хажуднь нэрхн ут кец көөһэд хөн кевтнэ. Далваһад кевтсн хөд күрд-күрд гилдэд, кевлһэн кевэд, санамр шуукрлдад кевтцхэнэ.

– Кукн, альдас альдаран эн эжго эрм цаһан көдөһөр эн кевэрн йовж йовснчн энв? – гиж Булһна чирэ-зүс сүүдрт сээнэр йилһж үзл уга өвгн келв.

– Эврэн медж бээхшив, – гиж Булһн ахрар келчкэд, улм һалур шидрдэд, зүн хормаһан татж авад, ээв.

– Альдас альдаран йовж йовхан күн эс меддв? – гиж наадлсар келж оркад, – манас юуһинь нуунач? Бидн чамд тусан хальдахас биш, тушаһан йир хальдахн угавидн.

– Та, Шевийта? – гиж Булһн сурлһнла, өвгн үкс өндлзэд:

– Ай, чи Булһнийчи?.. Нам хээснэ сүүдрт чирэчн үзгдхш. Мөн

болхв, биш болхв гийэд алнтрад бээнэв. Ха! Ха! Не, яһж йовнач? Келжэ. Ямаран хувцта һарсичн энви? Не, яһж маниг олж ирвч? – гийэд, өвгн байрлн, сурврумударн Булһниг дарад хайж оркв. Эдн Доржин Долана хошин хөөчнр бээцхэж.

– Нанд бас таньсн күүнэ дүрстэ болна, зуг чирэнь үзгдэж өгхш, – гийэд кевтсн нег көвүнэ босад ирв. Булһниг үзчкэд, эдн маш икэр байрлцхав.

– Би танд цугтнь үнэртнь келж өгсүв. Зуг мини сургч юмн, цааранднь хаалһим нанд зааж өгтн.

Ямаран бээдлтэһэр намаг энд бээдгиг бийстн медцхэнэт. Тендтн тесч бээнэ гидг, эмдин харалта юмн, – гийэд келж йовтлнь, кевтсн нег залуны босад, зуух деерэс хээс өргэд авад орксн, зуухин һалын герл Булһна чирэд тусад, сарулдулад оркв. Булһна чирэн зовкнь көкрэд, нүднь бэдэрлэд бээж.

– Цээһэн ууцхатн, көвүд! Булһнд бас кетн. Геснь өлсч йовдг болх, – гиж өвгн келчкэд, сонсад суув.

– Чеежин килэстэ йова йовж, дегд утдан, дэкад болхла, хотхоолын шим угаһас көлтэ харһидг гем авсн эн. Бүкл нээмн жилин эргид эврэннь үрэн үзл уга бээһэд бээхлэрн, мини эк-эцк, ах-дү бас амрад бээцхэдго болхл. Тедн намаг чигн медцхэхш, би тедниг чигн яһсинь медхшив. Бүкл нээмн жилин дуусн нег саамд мөндөн медлцж, золһлцл уга бээнэ гидг ямаран күчр юмн! Арһан бархларн тавн наста Делгрэн гертнь оньслж оркад, негхн таава һуйр күмстэ өрүнэ гертэсн һарлав. Хэрж йовнав... Зуг хаалһан медж чадл уга йовж-йовж тана нохаст шуучулн алдсмн тер, – гиж Булһн келчкэд, үкс өмнөн орксн үсн уга хар цэ нег бичкн хар һуйр хойриг өргэд авв.

– Онча Эркт орх күн үүнэс тустан деегшэн хэлэһэд йовхмн. Зуг йовһн чамд күрнэ гидг хату. Йовһн чи ода дола хонад күрхч, кукн, минийһэр болхла, хажһр юм һарһж бээнэч. Көвүд һарһж, көлөн жииж суухчнь, ода хол биш. Үдү дүнгэ удан бээһэд, тесч йовад, күн болж йовх күүкэн хаяд, хэрнэв гидв? Тер күүкнчн яахмб, эврэ бийчн яахмб? Гертэн күрч амрхв гижэнч? Төркнчн чамаг «буг» гийэд көөһэд һарһчкцах. Эн цагт бер болвас зовлн

үзж, бас чамла эдл иигэд йовцхадмн. Чини ижл эмтн дала, кукн. Арн бээнү? Тиим йоста юмн гил уга яахв?

– Не, наадкснь һэ болтха, ода тер күүкэн кенэ һарт хайж бээснчн терв? Терчн чама уга болхла, кенэ бүлэн нүд үзхв? Тер көзрин эзн – Манж, эркин эзн – Долан, ховин эзн – хадм экчн түңгиг хэлэхий?

– Кукн, мини үг соңслч. Бичкэ тиим хажһр юм һарн. Килнц. Му перн... Эн ухаһан хай, – гиж Манж өвгн келэд, Булһниг ширтн хэләһэд суув.

Булһн э угаһар, цәәһән ик дуртаһар сорад суув. Цуһар хадм экин харул нүднэ хэләцэр кегддг, ода сул ямаран сән. Чамаг хажуһасчн күн нүдәрн идн гиж бээхш, бичкэ тииг-ииг гиж күн келжәхш, ямаран сән. Булһн күүнэ һазрт ирснәс нааран, негхн саамд санапр, хадм экин чичлһн, худрлһн уга цә ууж сууснь эн. Цә үсн уга, хар болв чигн, хадм экин хэләвртә уусн жомбаһас әмтәхн болж медгдв.

– Хәрү хәрхлә чигн түдү юмн болхгов... Уга, хәрү хәрж болш уга, яһад болв чигн төркндән күрнәв, – гиж, Булһн нег мөслсн келв.

– Юмн болх уга. Ю кех билә? Төөрәд кеср хонсн болад, өрүндән герәрн орад од. Эндәс геринчн наад бий күртл мөрн терг татад, күргж оркса бидн, – гиһэд келэд, бээсн өвгнә таалврта сээхн дун, бүлән сээхн үг тоотнь Булһна судцн болһнинь цокад бэәнә. Кедү-кедү жиләс нааран иим жөөлн ду, таалврта сән үгмүд соңсад уга болхв! Манжин итклтә үгмүд, делкән әәх-ичхәс эс хорж зогссн Булһниг әвтән орулад, унһаһад авв. Һанцхн Делгр...

Кесгтән күүндәд сууж-сууж, эдн тергн деср Булһнд ишкә делгж өгәд, бийснь селн хөөһән хэләлдәд кевтцхәв.

Булһн тенгрт гилвкжәсн сээхн одд хэләһэд, хажудан бас нег «бичкэ тииг» гиж закх юмн угад амрад, эн маш сээхн сөөһин зүсн-зүүл юмсуд хэләһэд, байсмжта кевтж-кевтж, сөөһин сээхн номһн салькнд таалгдад, әмтәхн нөөрәр унтад одв.

Шат

Зөвөр өөдэн харч одон нарн мандлад бээнэ. Эжго көк тег эргмдэн көкрэд бээнэ.

Өрүнъ сержннсен серүн салькнас күч авад, Басңгин бор дааһн, арһулхн жисч босад, умсрсн көк ноһаг идэд йовв. Мөрнәннь э соңссн Басң өсрэд одв. Өндәһэд, дааһан хэләчкэд, мусхлзад утар суняв. Махмуднь мел нөгжәсн болад, көндәж болл уга, амн заварн хагсад бээж. Босад энд-тендән харад, бара хэләчкэд, юмн эс үзгдхлә, дәкн йовһн суучкад, өвдгән теврэд уульв.

– Яахв, яахв! Эн эрм цаһан көдэд кенән күлэхв, – Басңгин нүднь харнһутрад, дотр бийнь буднтрад одв...

– Э, шатынь...мартчкжв... Шат...Шат!.. – гиж хээкрэд, өсрж босад, нег агчмин зуур дааһан тохж, шатан орад һарв. Ирэд, хар килһсн цулвр эмәлиннь татур хойриг залһж оркад, үзүртнь тееж һарсн чиидмгәс үлдсн цаһан аадмгта шил уйчкад, шатас нег шил ус авчкад, харһнсен күүнәһәр толһаһан хооран кеж бээһэд, амндан кеһэд, кулд-кулд зальгад, цалд-цалд цальгрулад, нег киинһәр ууһад оркв.

«Эврә ундн хәрв... Дааһан... Дааһан юуһарн услхв? Шиләр мал услж болш уга. Цутххв. Мөрн мал цутхулш уга – негн, цутхсар ханш уга – хойр. Яахм болхв?» Басңгин, минь ода шинкн һарчах зуна сарин нарн мет, мандлж дала болж бээсн чирә дөкэд бүтнгүрэд, нүднь, анһучин һарт бәргдсн аратын нүдн мет, яахан медж чадад, хултхлзад, арл дотран эргэд гүүһэд бээв.

«Арһ юундв? Саалнь бээв чигн, саадг суулһнь уга гидг юмн болв. Шатар дүүрсн усн бээв чигн, цаңһад үкж бээх дааһан услдг сав уга гидг ямаран арһ уга юмн?»

Өмд күн арһта. Толһата күүнә ухалж эс олсн юмн бээхий?! Басң үкс босн, шиләр ус авад, шатын булд бээсн мокн деер асхад норһж оркад, элдэд, бичкн оңһц кечкэд, дааһан услад, хаңһав. Эврәннь олмһадан инән йовж, дааһан чөдрлэд, улана амнд идүлчкэд, бийнь кец деерәһәр жаһамл, зеергн түүһэд һарв.

Өрүнъ үд өөрдэд ирв. Басн тавлад, халун унтл эрв авс гинэд, дааһан дэки нег услж авад, бийнъ цадтлан ууж авад, нег шилиг кеж авад, хаалһдан орж авад, совр-совр хатрад һарв.

Өцклдүрк үзсн зовлң үклинь наад хажуһас гедр эргснь маш ик байрт мартгдад ирв. Күн гидг тиим юмн чигн. Басңгин күслнь – зөрсн һазртан эрт күрх, эгч Булһнан эрт үзх.

Булһна үкл

– Геггичн хэрү ирв... Буйн болтха, энүгән нанас холд авич!
– гиж Долана эмгн һазаһас уурлсн өнгтөһөр орад ирв. Герт һулмтын деед бийд, тевкрлэд хурасн барана өмн бийд көзр наач сууцхасн улс хулс гилдэд одцхав. Эдн эн ормасн көндрл уга хойрдгч хонгтан сууж бээцхаснь эн. Йирин көзрин ард орад, түүнэ дая буслһад сууцхадг улс бээсн мөн.

– Соңсч бээнч, Манж?! Бийим эн баавһаһасн эрт сулдхж ас гинэв. Күүнэ үг бичэ соңс, кеер хонад, кец дерлэд йовдг баавһата бээхмбч? – гиж эмгн дэки цецнэд одв.

– Яһж? Ирсн болхла, сэн. Көзрэн хайж һарш угав. Эврэн шүүгдэд үкжәнэв. Шүүгдэд үкжәхнь үүнд! – гиж келн – цугтаднь, һалд бээснднь, тэв! – гиж, көзр хуваж бээсн өндр хар залуд келв.

– Соңсчанч гинэв? Өдр сө уга гүүһэд йовхмб энчн? – гилһнлэнь, – минь эн худлан кедү дэкж келж бээнэт?... Тана үг соңсл уга, альд бээж тер, – гиж келн, Манж үкс босн, гүн ишкэд һарад одв.

Торсн уга, эврәннь герт гүүж орж ирн, үүдн хоорнд кевтсн кемтркэ иртэ ик хар сүк авад, уралан ишкн дайлж бээһэд, көл богц деер цааран хэләһэд кевтсн Булһна барун чикнәннь хулхар цокад орксн, күрңтрсн хар цусн Булһна чикнэс хагдад, өөдән һолһалад бээв. Булһн му ду һарад хээкрж оркад, чикән атхад киисэд одв. Булһна ду соңссн хотна улс көвө-зах, күүкд-шуухд уга хурад күрч ирлһнлэнь, Манж сүкән улм чаңһур атхсн, һаза һарад ирв.

– Түүнэс эрт хуурхар бээсн болхлатн тер, – гиж келэд, Дола-
на тал давад, һарад одв.

Хотна улс үүдн хоорнд үүмлдэд, яахан медж чадад бээцхэв.
Долана эмгн гүүж ирэд, гер деерк үүдиг буулһн йовж:

– Хэрцхэтн, ю хэлэцхэнэт? Юмн болсн уга, – гиж цуглрцхасн
эмтнд келж йовна.

Тер хоорнд Делгр һазаһас гүүж орж ирэд, һаран сарсаһад,
көлврэд кевтсн эк талан киисэд одв. Булһн эрэ эмтэ һарарн Дел-
григ арһулхн татж авад үмсв.

– Сээхн иньг минь! Бас мини мөрэр бичкэ одыч! Эк-эцк
гидгчнь күчр юмн бээж. Мини мөрэр бичкэ одыч. Чини цагчн
ямаран болхинь күн үзж ирсн уга, – гиж келэд, ууляд, һанцхн
үрэн халун элкндэн шахад, уданар татад үмсв.

Басн Доланад

– Мендвт? – гиж һазаһас орж ирж йовсн зөвин дунд нурһта,
семәһэд бээсн чирэта хар улан залу келчкэд, барана өмн бээсн
ширдгин захд өвдглэд суув.

Менд-сенд, зэңг-зэ сурлдж бээһэд, Долан сурв:

– Альдас альдаран йовж йовнат?

– Долан, намаг таньж бээхштэ? Би Өтән Баснв, – гиж ма-
асхлзсн гем уга чирэтәһәр инәһэд келв.

Долана чирэ хуврчкэд, дэkn урдк кевәрн санамр бээдл һарсн
болад одв.

– А-а, чи Баснгийч? Нам таньш уга болад бээжч. Эвртәһәр
өссмч! Нам нәэмн жил эс болж йовну? Кесгәс нааран харһад
уга бидн. Нә, танахс ямаран бәәнә? Худ өвгн мендий? – гиһэд
Долан хутхад хайж оркв. Басн эс медгчәр эгчән ирхинь күләһэд
бәәнә. «Цээг Долана эмгнә дү күүкн чанв. Яһсн болхв? Долана
эмгнә өвр деер бээсн күүкн кенә болхв? Сээхн Булһнла эдл юмб,
Булһна кевтә», – гиж санад сууна.

– Басн, эгчдән золһхар йовсн болхговч, – гиж Долан сурчкад,

зөвэр улагчрчкад, нулмтын көвөлхэс нег бичкн өвс шүүрч авчкад, хазад суув.

Э-э! Бүкл үдү-түдү жилд үзл уга бээсндэн цуһар санлдад, намаг нег мендинь медэд ир гилэ. Сөөнэ эн деед бийдк шатын өөр хонад, ирж йовсмн эн, – гиж Басң келв.

– Болв санснчн күцшго юмн бээж. Эгччн эн дээнэ зах-зухар үлдж йовсн халун гемин зүүлэр өнгрж одв, – гиж Долан келв.

Эн үгиг соңссн Басңгин гүрәнэ көдлэд, махмуднь, халун төмрэр хээрэд авсн мет, ирвлзэд, толһан экнэс авн көлин тавг күртл халу дөрэд, чичрнэд одв.

Тиигж бээтл, орнань өмн Делгриг теврж суусн Долана эмгн һарад одв. Һарн герләнән зерглэд бээсн нег герт орж ирэд, саналдчкад суув.

– Одак ирж йовсснтн дүнэ бээж. Сээхн медснлэ эдл харһж ирж йовхмби? – гиж келэд, эмгн өвр деерк Делгрән буулһад оркв.

– Ядхдан манһдур ирсн болхнь яһна! – гиж гер дотр сууцхасн долан-нээмн нег-негән дахсн медэтэ эмгдин негнь келв.

– Һэ болг! Эн дүүднь медүлэд керг уга. Му нерн. Негнь медсн хөөн Эрктн нутг цуһар медх гиж санхмн. Бүкл отг-нутг бузрдх. Ө угаһар дарчкхмн. Халун гемэр эрлж одла гихмн, – гиж Долана эмгн келж сууна. Нам үгдән дегд шүлтхлэрн, ардан наач бээсн Делгр һарч одсиг медсн уга. – Өрэл эмтэ нег баавһаһас көлтэ сээхн залуһин нер бузрдхм биш.

– Э-э! Тиим болл уга! – гиж гертк эмгд нег дууһар ярд гилдэд одцхав. Арһ бээнү! Аюһинь дахад бээх зөвтэ эмгд болжана...

– Баава! Баава! Аавинд нег... нег... Басң... Басң гидг залу ирвэ... Ики холас йовв гинэ... кеер... кеер хонув гинэ. Аав Булһнчн тендәһэ халун гемэр үкж одва гинэ, – гиж һазаһас гүүж орж ирж йовссн Делгр эрэ көндрж кевтсн экдән келэд, ээмэснь татв.

Булһн бээсн чидлән хураһад өндлзчкэд, нүдән икдүлэд, Делгриг суржах дүртәһәр хэлэв. «Үзгдл болхв. Зүүдн болхв... Уга. Делгр эн зогсч бээнэлм. Мөн... Делгр», – гиж Булһн алһтрад,

йоста үнн, худлын медж чадад бээв. Сананд орш уга юмн бүкл нээмн жилд үзгдл уга бээсн улс, үүнлэ яһж харһж ирх билэ.

– Уга... Делгр! Наарич, – гиһэд, Делгриг дуудж авад үмсчкэд, – мөн! Ирсн болжана... Ода намаг халун гемэр үкв гиж юнгад келжэхмб? – Булһна нүднь эргэд, толһань шуугад, зүркнь бульглад одв.

– Делгр, бэс гижэхэд тер күүһэн аавинэс һархлань, күүнд медүлл уга, Булһн энд бээнэ гиһэд, дахулад авад ир. Терчн минн дү, – гиж келэд, Делгриг дэки татж авад үмсчкэд, йовулад оркв. Делгр эс медгдсэр гүүж һарад, Долана тал гүүһэд йовад одв.

«Юн Басң болхв? Аальта юмн! Мана Басң мөн болхв?» – гих ухата Булһн дэки хэрү хэлэж авад кевтв. Булһна барун һарнь, барун халхтаһан мел цусн. Чикнэ хулхас һоожад бээсн нигт күрн цусн орндг, хувц-хунр, бээсн бий күртлнь будж. Цусн зогсх чигн бээдл уга. Өмд бийнь кимр болсн цаһан чирэ улм цээһэд оч. Булһн ирглэд, ардк төркән нүдндән үзэд кевтнэ. Төрүц нег әмтә-киитә юмн орж, шаһаж, ямаран бээхинь сурхш... Көөрк... Күүнә һазрт һанцарн гидг күчр юмн бээжл...

Сөөднь

– Мөрән хэлэхм кевтә, – гиж келэд, Басң һарад одсн, холын харан тасрад бээж.

Герт үлдсн улс Басңгиг һарлһнла хоорндан шимлдэд, нуух болад, батлад авч оркв.

Басң уралан йовад, тергнд күрэд ирлһнлэ, өмнәснь Делгр һарад ирв.

– Төрл...Төрл залу, наарит, – гиһэд Басңгиг дуудж авчкад, арһулхн шимлдэд:

– Баав таниг харһу болхла, күрэд ир гилэ. Тенд гертән кевтнэ. Мел цусн... Күүнд бичкә медүл гилэ, – гиж өкәр келәри келэд, Басңгин өвр деер һарад суучкад, күзүһинь теврв.

Басң Делгриг теврэд, зөвәр суужаһад, терг ташрлад, ардан

эргэд, алдл уга хэлэн йовж гериннь ар бийднь ирэд, чиннэд зогсв. Гертэс ирглсн дун һархас биш, нань э һархш.

– Үүнд бээнү? – гиж Делгрэс сурн, гериг эргэд, шурд гинэд, орж ирэд, үүдинь дораснь оньслчкад, арһулхн Булһн тал одад:

– Булһн, Булһн!– көндрэд, нүдэн секхлэнь, – Би Басңв, – гиж келэд, йовһн суув.

– Я, ях! Хи-хи, – гинэд байрлн, һашудсн дууһар шугшч оркад, эрэ көндрэд, киитн һарарн Басңгин һар атхчкад:

Һаха хадрсн һазртнь
Һанцар бичкэ йович.
Һазаран элктэ эдндэн
Ухаһан бичкэ медүлич... –

гиж келн: Эн һазрчн чамд сә хальдах һазр биш. Чамаг дала үг келж бәрж болш уга. Улс унтлһнла үүнэс эрл. Зуг күүким эднэ һарт бичкэ үлдэ. Авн йов. Би үкхиннь өмн өргн дор бээнэв. Сән цагла ирвч... Намаг яһсиг Делгрэс сур. Ухата юмн, чамд цугтаһинь келж өгх, – гиж келж йовад зогслһнлань, Басң сурв:

– Не, яһж йовхв? Дааһм эрэ гиж ирв. Ода йовж өгш уга.

– Эн өмн бийд, Хар Цох гидг толһад, эднэхнэ хөөнэ хош йовна. Түүнд Шев гинэд нег өвгн бээнэ, түүнэс мөрн тергинь татулж авад хэр. Эк, эцкдэн менд кел. Ханж бээнэв гивэ ги, – гиж келэд саналдв.

– Не...

– Удан бичкэ су, медгдж одвзач... Делгр, йовнч? Баавч үкч бээнэв. Ода Басңган дахад йов. Нэйи? – гиж Делгрэс сурад, авад үмсв.

– Йовна. Каакандан одхий?– гиж Делгр сурв.

– Э-э, Каакандан одхч. Күүким сээнэр хэлэж йов. Йир, мини мөрэр оддгар бичкэ келһ. Эврәннь дуран сунһад, эврәннь дурар, аль сансарн йовтха. Не, менд гертэн күр, – гиж келэд, Басңгиг һарһчкад, Булһн удл уга эмэлин э сонсн, орн деерэн, амр болчкад, төвкнүн, ардан хэлэш угаһар унтв...

Ахр толь.

Бүргмл – перекати-поле;
буг – быть обузой, быть в тягость;
жаһамл, зеергн – названия растений;
золһх – гостить, навещать;
өндлзх – приподниматься;
санань зовх – сочувствовать, разделять горе;
чиңнх – слушать, прислушиваться.

Сурврмуд.

«Булһн» гидг әңгд:

1. Экнь ямаран зәңг Булһнд келв?
2. Юңгад Булһн зовад, номһрад бәәнә?
3. Булһн Киштәд ямаран даалһвр өгв?

«Сөөһин харңһуд», «Хошт» гидг әңгст:

1. Булһн хамаран одхар йовна? Муурхлань нүднднь юн үзгднә?
2. Манж Булһнд ямаран селвг өгнә? Тернь чикий, тадн юн гиж санжант?
3. Булһн юңгад хөөч Манжин үгд орад хәрв?

«Шат», «Булһна үкл» гидг әңгст:

1. Басң зууран ямаран түрү үзв? Көвүн олмһа, ухата бәэснь ямаран йовдлас медгднә?
2. Долана Манжин тускар ю медвт?
3. Экнь Манждан ямаран заквр өгнә? Тер эмгн юңгад худл келнә?

«Басң Доланад», «Сөөднь» гидг әңгст:

1. Доланахн Басңгиг яһж тосв?
2. Долана эмгн Булһна тускар юн гиж келхм гинә?
3. Делгр Булһнд ю келнә? Күүкндән ямаран даалһвр өгнә?
4. Эгч дү көвүн хойрин күүндвр ямаран болв?

Даалхврмуд.

1. Текст айслуулж умшгн. Толин көдлмш күцэтн.
2. Өңг болһнар зура тогтатн.
3. Зураһар амн үгэр келж өгтн.

ДОРЖИН БАСЦ

(1918–1969)

Бичэч болн журналист Доржин Басц йир билгтэ, хурц, мергн, байн келтэ күн билэ Эрт мад-нас салснь – һундлтаһас һундлта юмн. Дэкэд му йорта Сиврин цаг авад хайтн – эннь 13–15 жилмүд биший.

1937-гч жилэс авн 1969-гч жил күртл Доржин Басц 10 үлү дегтрмүд барлж һарһла – орс болн талдан келнд орчулгдсинь тоолжахшвидн. Хальмг литера-турт сэн орман эзлсн зокъялму-дас заахнь: «Чик хаалһ» гидг ро-ман (1963, 1964) болн «Эзн» гидг

түүк (1965). Нег цагт үүдэсн эн хойр зокъял онц-онц юмна тускар бичгдсмн: түрүнкнь – мана теегт колхоз бүрдэлһнэ тускар, наадкнь – совхозд йоста эзн уга болхла, сэн юмн үзгдшго гисн төрмүд хаһлгджана.

Газетин көдлэч-журналист редакцин даалһварар Хальмг Таңһчин нутг болһнд күрэд, кергэн күцэхлэрн, оньдин бичэч

соньмсдг бээсмн: өдгэ, эс гиж давсн жилмүдт танахнд йилһвртэ, темдгтэ кен, юн бээнэ? Кесг цагтан цуглуулсн юмсан зокъялмудт хуврулад, олд ухан-тоолвран күргж чаддг бичэч билэ.

«Теегин цолд» – йир соньн зокъял. Күн болһн эврәннь һазр-усан, туужин йовдл, элгн-садан, амн урн үгән, авъясан меддг болхла – энүнэс сән, кергтэ юмн уга...

Цагин селгәнэ зокалар – күүнэ амдрлн, жирһл йосндан соль-гдна: бичкндэн хуц хэрүлэч, бөдүн күн болхларн – журналист, бичэч болад өсөд, бадмшсан санхларн, түүрвэч бийэсн сурна: юн учрас мини жирһл-бээдл сольгдсн болхв? – гихэд...

Эн сурврт бичэч эврән бийнь хэрүһинь олад, «Теегин цолд» гидг зокъялан чилэнэ.

Тегэд хэрүнь чикий – угай? Чикчн болж һарна... Хажһрчн бээнэ: хальмг келн-улсин амдрлл сольгдсн болвчн – үзсн зовлңгнь бас баһ биш:

а) Хальмгуд догшн дээнэ көлд төрскн һазрасн көөгдлэ.

б) Хэрж ирхлэрн, хойр нутган «геенэ» – Ижл һолын болн Далвн нутгуд Ээдрхнэ болад хуврлжм.

в) Хальмгудын ик зунь төрсн келән медхш, келн-улсиннь авц-бэрцән, олна авъясан нань чигн дала юман мартцхаж.

«1935-гч жил май сард болсн Хальмгин бичэчнрин 1-гч чуулһнд орлцтха гисн үрвр авч, баһ наста шүлгч Баһ Дөрвдэ школын сурһульчнрин нерн деерэс бичэчнрин хуралд «Улан туг» гидг һар бичмр журналын шишлң һарцар белг өргж, бичэчнрин чуулһна делегатһрт эврэ шулгүдән умшч өгсмн...» – гиж Доржин Басңгин школынь цагин тускар Доржин Басңга Данара бичсн бээнэ.

Б. Шекспири «Отелло», А. Пушкина «Евгений Онегин», нань чигн нарт-делкән сән гисн зокъялмуд Доржин Б. орчулж, хальмг улстан белглсн болдг.

Г Журналист эрдмэрн баһ наснасн авн, сээни орнд йовтлан «Хальмг үнн» газетин редакцд көдлж йовсмн.

Туурмж

(Поэмн тасрха)

Жил насн хойриһэн
Жидин үзүрт өлгий!
Жилв бах хойриһэн
Төрскн орндан нерэдий!
(«Жаңһр»)

III

Нарн орх үзгт
Нигт үүлн хархлзв,
Насн баһ үйд
Намшрх зеткр бархлзв...

Оһтр саңната ефрейтор
Орна йосиг булав.

Орчлн деер лугшулж,
Оһтрһу дуурхулхар күлэв...

Товин күүчгч эәһәр
Түүмрин хаалһ дэрвкв.
Турглсн цуста дәәһәр
Төрскнүрм эн дэврв.

VI

Тенд, дәәнэ нүүрт,
Теңгр, һазр будһһрад,
Турглж цусн асхрад,
Түмәдәр цогцс көлврлдв...

– Дәәсн холд йовхла,
Дәәнд эс авхла,
Төр угад тоолж,
Таварлж болхий тегәд?

Тиигж санхла – хажһр,
Төрскән харсх тоолвр
Толһад бәәдг болхла,
Төрүц бичә санамрд!

Эндр һазртан биилтә
Энд, колхозд, көдлжәнәч.
Маһһдур һартан буута
Маннацж хортнла харһхч.

Үнн тиим болсар,
Үүрмүд, чидлэн эрвллго,
Үдин амрлһн гилго,
Үкс шунж гүжрий! –

Мөнк амндан бэрдг
Мел иим дуудвр
Олыг дахулж һардг
Ончта бийин седвр.

VII

Жунһарсн номһн асхн
Омухн салькар өрвлзнэ.
Жирвлзэд холд сармтсн
Олн одд чирмлднэ.

“Одак уйһн асхн,
Одн, сар, салькн, –
Иим теегэн хортнд
Ишкүлж яһж энлүлхв?!...”

IX

Күсл кежэснь күцв.
Көвүнд зэнг ирв.
Цергэ зерглэнд мордх
Цаасн Эрдньд күрв.

Зү сээхн өвснд
Мөрн эмэлтәһән тарһлдг.
Зөв сээхн үгд
Махла толһатаһан һаңхдг.

Эцкэс көвүн һардг,
Экин килмжд боождг,
Делд һарнь күрдг,
Дөрэд көлнь күрдг.

Экин седкл – үрнд,
Элкндән шахч үмсв.
Үрнэ седкл – орнд
Үнтә Төрскн сангдв.

Школын номин цааснд
Столын татдгт үлдв.
Шүрүнь күцсн һарар
Судцд дүүрч гүүлдв.

Хар мөрн жилин
Халта догшн үвл,
Хальмгуд оларн босч,
Хээртә жирһлән харсхар

– Ээж... хөв... байр!..
Эндр... ирв... эн!
Дуудж... белдх керг..
Дээч болжасм эн!..

Буурл Ижлин көвөһәс,
Бөөргтә теегин нурһнас,
Көк теңгсин захас,
Күрисн хамрмудын омрунас

Маля, бу даахарн
Мөрн цергт мордла.
Хуучн урдк кевэрн
Хомутниковин дун цеңнлэ.

Дэкрн «Аштаб полк»
Деер авч күңкнлэ,
«Өндр улан туг»
Өөд һарч делслэ.

«...Дон һолын уснь
Дольгалж, зээлж урсна.
Долда бичкн зүркнь
Дольглад, өрчән цокна.

Хош сүүлтэ самолетнь
Холаһар эргж цеврнэ.
Хортыг санад оркхнь
Хорн буслж деврнэ.

Тегдһр сүүлтэ бор мөрнь
Теңгин һоласн усхна,
Темдгтэ дуута Хомутниковнь
Теңгин һолын харсна.

Товин дунь лугшна.
Танкин энь күржнэ.
Таңһчасн мордад һарсн
Тавта залуснь ниткрлднэ.

Теңгин көвән ноһанднь
Тошиж хоңһрнь тарһлна,
Туула зүрктэ немшрнь
Танк ташрлж мөлклднэ».

Иим үгтэ дун
Ик холд жиңнв.
Удл уга дун
Урмдсн дууһар зэңглв...

Үүлтэ теңгрин нааһур,
Үзүртэ модна ораһар,
Нарта теңгрин дораһур,
Навчта модна деегэр

Дөрвн үзг, нээмн зовкд
Деегшән шавр хутхлдж ниснэ.
Толһа өндөх цол өглго
Товин сумн, бомб хаһрна.

Эңкр нутган харсгч
Эңгин оln баатрмуд
Ишкм һазр болһниг
Эмэрн харсч зуунһрлдна.

Тер ишкм болһнднь
Дүмбр жирһлин хөвнь,
Тер бэрм болһнднь
Дурта иньгүд, үрднь.

Һалвин цол дунд
Һардсн улстаһан Эрдни
Һолын һатлврин амнд
Гүүвлтән угаһар зогсв.

– Үр сержант, өмнтн...
Өөрдж йовна дээсн...
Арвн нээмн танк...
Арднь – машинтэ өмнтн...

Ховдг, деермч хортыг
Ха! Ха!.. гисн дун...
Хан-ташад хадна...
Хар утан пэгнэ.

Цөөг цумлад сумн
Баатрин омгиг өөдлүлнэ.
Цоонгрж шатад бирмн
Буйсч доран хээлнэ.

Төвэр илгэсн сумн
Танкин цогцд шигднэ.
Татлн өглго, дарунь
Түүмрин зальд орагдна.

Эрэсэр келкгдсн алмсмуд
Ормдан шатад, намшрлдв.
Энкр эврэ салдсмуд
Өмөрэн шурһад орлдв.

– Ач иктэ Төрскнэ төлө!
– Алдр Коммуна партин төлө!
– Ура! – гилдсн дун
Утата аһариг ивтлв.

Өрэсн келэснь Эрдниг
Өшэтнэ сумн ханцулв.
Өвдкүр дааж аралдад,
Өмнкэсн улм гүжрв.

Үүмэн-цүүгэн угаһар
Тивмүд тегш тогтнтха.
Үкл-үргэн угаһар
Төрскн һазрм цецглтхэ.

Һарин урн эрдмчнр
Һазран улм кеерүлтхэ.
Һаңта цөлиг диилэд,
Һаңхсн урһмл көкрүлтхэ.

Сүрг олта малнь
Дарг өглго өстхэ.
Зөрг иктэ улснь
Керг алдлго күцэтхэ.

Байн зөөртэ һазрнь
Бээсэн эзндэн белглтхэ.
Бал-бурмар эмтэрсн
Бээхтэ жирһл делвтхэ.

Һазриг үүмүлгч дээнэ
Һал-һуулмтнь ширгтхэ.
Һаран бэрлдсн олна
Һавц күчн немтхэ.

Делкэн эзн – Күүнэ
Девшлт түргэр түгтхэ.
Дүүлм өндр оһтрһуд
Дуулсн дунь цецнтхэ.

Эн балһсн дунд –
Жирисн уульнц.
Энүнэ гер болһнд –
Жирһсн бүлмүд.

Сагсисн модд нээхлж,
Хамтхасдарн шимлднэ.
Садын сүүдрт тунж,
Хараһарн жиринэ.

Дэн уга делкэ
Төвкнүн мануртна.
Дэрин утан уга
Теңгр ценкртнэ.

Өргн асфальт хаалһс
Дундахурнь тошилднэ.
Өңгтэ сээхн цецгүд
Терзмүдэрн сагсилднэ.

Терз болһнас ценнэд,
Дуулдан сонсгдна.
Эрс болһнд төөнрэд,
«Деликов» – умшгдна...

Ут чолун гер
Уульнц дунд дүнгэнэ.
У, сарул хораснь
Онъдин дүүрэд бээнэ.

Цуһар тегш баһчуд
Цуцрлт уга зүткмжтэ,
Кеснь өөдэн чинртэ,
Келсндэн күрдг зокалта.

Эднэ тус деернь,
Эрст бичэтэ үгмүд
Дөрвөж холас үзгднэ:
«Деликовин нертэ бригад»...

Дуңгин дун доңһдад,
Дүүрэн болж өдлнэ.
Кеңкргин айс дахлдад,
Көлэн негдүлж тавшна.

Балм улан галстукуд,
Сальк дахж делснэ.
Бальчр, байрта чирэс
Санапр седклэр инэмскнэ.

Тер отряд кевтэн
Теегүр бригад оржана.
Колхозд дөң болхар
Көдлмшт һарч йовжана.

Дасмһа эвтэ һармуд
Даалһсн керг белн.
Көдлмшиг эдн дуртаһар
Кеж күцэдг олн.

Энд, холд, көдлмшт,
Энгин улс цуһар
Эврэ күч-көлсэрн
Ээж Төрскэн харсхар

Сө, өдриг тооцлго,
Сүрэлкж, холван күчэр,
Даалһсн кемжэнд түдлго,
Давулж кехэр шунна.

Эрдни – баахн комсомолец,
Эклц организацин сеглэтр.
Эврэ үүрмүд дундан
Эн – тоомсрта, күндтэ.

Көдлмшин һолд орад,
Көвүдтэн өргмж өгнэ.
Күн болһн диилврэс
Күчэн эрвлшгог некнэ.

Арһул үлэсн салькнд
Аавин-улан һаңхна.
Чиигэр чивхлтсн ноһан
Чигтхлж йозуарн нээхлнэ.

Өргмж элвг эн цагла
Эгл баахн көвүн серглн
Өмнән бээсн цаасн деер
Эвтә үгмүд түүж бичнә:

«...Гитлер мана һазриг
Һартасмдн булахар седәд,
Һалвар дэврүлэ бээтл,
Гертән сууж чадшгов.

Дээнд намаг авхиг
Дәкн нег суржанав,
Дээснә өмнәс зөрхиг
Дээч зүркәрн мөрәдженәв.

Төвх гиж байртаһар
Танд урдаснь ицжәнәв.
Түргн гидгәр хәрүһинь
Таниг илгэхиг эржәнәв...»

Бичгән дүрэд, нааһад,
Бел кеһэд үлдәчкәд,
Босад, терзәр шаһаһад,
Барлзсн холур ширтв.

Көгшн экнь удаһар
Көвүнүрн ширтж хэләв.
Келдг үг угаһар,
Кецс гиһад, өөрдв.

– Кукн, яһснчн энв?..
Көгшн ээжчн энлм!
Ахчн, тер, цегртлм!
Ардтн би яахмб?

(«Уга... чик... йовтха...
Үүг юнгад хөрнәв!» –
Иигж дотран ухалн,
Үгән ахрар татв).

Ода юн гихв?..
Орн-нутган харсх
Онц йилһән, әрүн
Ончта төр мөн.

Менд, кукн, йович,
Манд бичә зович.
Орчлңгин алтн хаалһар
Олна төр күцәһич.

Амрг болгч үүрмүдтәһән
Алтн жола эргүлич.
Алдр жирһл делдж,
Амулн-менд ирич!..

Агтын сәнь агсрлдад,
Амһаһан кемлж цеврлдлә.
Алтн хаалһ йөрәлдәд,
Аавнрин үгмүд цецнлдлә.

Төлжин Делгә Эрдни
Теднә зергләнд орла.
Танк зөрүлж бууһар
Төвәр хадгиг сурла.

Гүмбин дүнгэ шорч.
Гүүвлтэн уга хавшун,
Хавтын Өнгшң харвач,
Хасан алддго мергн,

Санл мет, үлдч,
Саврин чигэ балтч.
Хошун Уланшң зөргтэ,
Хонһр мет, сүртэ.

Дээллдэнд цухрна гидгиг
Кезэ чигн меддго,
Даңгин: «Уралан!» – гисиг
Келн деерэсн алддго.

Улан Цергин оln
Уралһ баатрмудын негн,
Ухан, седклэн алдр
Орндан нерэдсн дээч!

Командирмүд орман эзлв,
Көвүд селмән белдв.
Дээсн нег мөслчкэд,
Дэврж йовхнь медгдв.

Утан өөд бадһлад,
Улаж орчлн будлһад,
Ик бээр бэрлдэн
Иим кевэр эклв.

Туңһлн дала мет,
Төвшүн зунын асхн,
Тов, бууһин ээд
Төгэлн зогслог күржннв.

Зергләһәрни хадгдсн улсан
Доран давталж ишксн.
Зелләд, ца-цааһасн
Дээсн гүжрж дэврсн.

Хортна тоолврнь ик,
Хортна санан ил –
«Хойр туула» көөлдж,
Ховдг дсермчнр зүткв.

Көк тенгст күрэд,
Кавказиг өмэрэнднь таслх.
Ижл холд ирэд,
Сталинград балһсиг эзлх.

– Отделень, намаг соңс!
Ормасн бичэ көндр!
Ишкм чигн бээр
Үлдэж бичэ һар!–

Иигж команд өгчкэд,
Ицгтэ бууһан белдв.
Ээж-орнь сүрэлкэд,
Энүг туурмжур дуудв.

Эн халун агчмиг,
Умшач, йир саныч!
Эднэ зүркни зөргиг
Ухалад, мартлго хадһлыч!

Цуста-махта күн,
Цутхмр цө машин–
Хоорнднь эдниг дүңцүлич,
Холһад, дотран тоолыч!

Кен, кезэ иигж
Кедү дэжж хорһж,
Кенэ үрд иим
Кет бат бээж!

Иим халута агчмиг
Чимдг үгмүд альдвиг!
Ицгтэ, туурсн нердиг
Мөнкрүлх айс бээдвиг!

Хортна бомбин тасрха
Хойрдгч көлинь таслв.
Хаж цуснь турглад,
Хамг судцднь сулдв.

– Үүрмүд, бууһим автн!
Үнтэ Төрскән харстн!
Мөгдг, деермч хортн,
Маниг цухрдгог үзтн!

Дэрин утаһар дүүрсн
Сарул орчлң будһрв.

Жилмүд ирэд, давад,
Жиирэд аюл уужна.
Үклин дээлдән холжад,
Үнрнь талрад хуурна.

Төрскн деер нарн
Төөнрж чилгрэр герлтнэ.

Дэжж учршго дүүвр насн
Сүл эмсхлән киилв...

Туулин баатр болсн
Туурсн үрнэ үүлдвр
Түргэр, амнас амнур
Түдл уга нисв.

Эңгин көвүнэ нерн
Энкр улан дээчнрт
Өргмж, омг өгн,
Өмөрән диилврүр көтлв.

Үрнәни дуудвриг тугтан
Төрскн алтар бичв.
Энүнэ тускар йөрәлдән
Теегм мөнк дуулв:

Эн орчлңгин Эзнэ –
ЭРДНИ – Күн бадртха!
Эднэ туурмжта төрнэ
Энк цагт мөнкртхэ!

Х

Тевчңгү жирһлин нерн
Тулг угаһар делгрнэ.

Күчтэ ноолдана туужар
Көвүд соньмсч бахтна.
Көл уга баатр
Күндтэ тодлврнь болна.

Урдк дээнэ зовлң үзсн,
Улан зальд цогцан шаталһсн,
Өмнкэсн улм кееһэр тосхгдсн
Өдгэ цагин Элст балһсн –

Өнр жирһлин цолд
Мануртж налана,
Өрүн нарни тольд
Маңхаж дүңгәнэ.

Медрлин хаалһ мөрдсн
Бичкдүд энд шухилднэ.
Мергн сурһмж заасн
Багшнр үүнд шунлдна.

Герин үүдн деер
Герлтсн нарна толянд,
Шар алтар бичсн
Школын нерн гилвкнэ.

Энүгэр һарсн улс
Эрк биш түднэ.
«Эрдни Деликов» гиж
Эдн ханж умшна...

Заводын ик цех
Завср-зэ угаһар
Зерглүлэд тэвсн машид
Зиигэд, гиинэд көдлнэ.

Деернь өкэлдсн улсин
Дегц эвтэ һармуд
Кевләд, зорад, сиилэд
Кеһэд һарһсн эңгс.

Эмтэ машинд тохрад,
Эмсхл, киитэ болад,
Эрүн кергүд күцәнэ,
Эмтнэ жирһл теткнэ.

Отрядын улан туг
Өмннь делсч дахулж,
«Деликовин нертэ» гиж,
Деернь алтар бичгдж...

Ачта баатр иигж
Ардан цолан мөңкрүлнэ.
Эмтнэ эндр күцэгч
Эрүн кергт тохрна.

Күрл мөңгн бумб
Балһсн дунд дүңгәнэ.
Көгшн цергч, дээг
Баһчудт цээлһн, заана:

– Тер ноолданд туурсн,
Тана өргмж болсн,
Туужин холыг кедсн
ТӨЛЖИН ДЕЛГӨ ЭРДНИ!

«Туурмж» гидг поэмнн тускар

1942-гч жил сүркэ догшн, аюлта жил бээсмн. Гитлерин алач-махч церг Тең хол батлад, Кавказ Ижл хол хойр зүткж йовсмн. Кавказас өмн үзгт авад, Сталинградас – хооранднь авад, Ижлиг керчэд, Урал талас Москва хотл балһсиг таслад, тер жилин бийднь мана Төрскн ориг өвдглүлж, сөгдүлж хайхар ирж дээлсмн. «Бээх, эс бээх», эсклэ сул, менд үлдх, эсклэ фашизмнн мухла болх – тиим ээмшгтэ зуна цаг бээсмн. Тер цагла «Нег чигн ишкмдл хооран бичэ цухр!» гидг закон һарла. Тер закаг Төрскни эркн заквр гиж шиидэд, күн болһн эмэн эрвлл уга хортнла ноолдж йовсн цаг билэ. Мел тер кецү цагла Хальмг мөртэ дивизь Тең хол деер хортнд батлх арһ өгл уга, 60 дууна һазр бэрж, дээснэ өмн тулж зогсчала. Тиигхд, июль сарин халун цагла Раздорская станицин өөр, Тең холын барун эрг деер Делгэ Эрднин (Деликов Эрдни) нерн Төрскндэн туурла. «Хальмг теегин үрн хооран цухрдмн биш!» – гиж сүл үгэн келэд, эмнь һарсмн. Кедү хортн дээлсн, кедү техник дэврсн бийнь, ормасн көндрл уга, дээс сөргэд, олд үлгүр болад, эмэрн тэкл өргснь – ик өргмж. Кедү миңһн, кедү түмн цергчд Эрднь үклэрн үлгүр болж тодлгдснь ода медгдхш, зуг Эрднин үлгүр – теднэ туг болла, Эрднин нер келж, хортна өмнэс босч зөрцхэлэ. Эрднин нерн тиигж мөңкрсмн.

Ахр толь.

Гүмб, Хавтын Өңг – Бумбин орна баатрмуд – богатыри;
жирих – колыхаться;
селм – меч, сабля;
Тең хол – река Дон;
шунх – стараться.

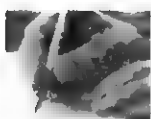

Сурвмуд.

1. Эрднь яһж дээнд мордж? Юуна төлэ дээлдхэр ухална?
2. Көвүнд ямаран зэңг ирв? Эк көвүн хойр юуна тускар күүндв?
3. Ямаран сурһуль Эрднь дасна? Альд, яһж дээлднэ?
4. Өдгэ цагт Делгэ Эрднин нерн сансрт яһж мөңкрв?

Даалһвр.

1. Делгэ Эрднин дээнэ өмнк жирһлин тускар келтн.
2. «Төлжин Делгэ Эрдни» гидг төрэр нээрүлһ бичтн.

ЭРНЖЭНЭ КОНСТАНТИН

(1912–1991)

Эрнжэнэ Константин 1912-гч жилд Хальмг Баһ Чонсд угатя күүнэ өрк-бүлд төрж һарсмн. Угаты гисн – угатя. Тегэд чигн сурһуль сурдг арһ уга болад, сурһуль сурх насни цаһан баячудын мал хэрүлһнд өнгрэсмн. Сурһуль сурх арһ энүнд арвн нээм күрсэнәннь хөөн учрсмн. Сурһуль сурад, Чернышевскийин нертэ Саратовск государственн университетд хальмг келнэ факультетин һурвдгч курс төгсэв. Элстд олн зүсн көдлмшт көдлэд, тер жилмүдт эн эклэд эврэ баһ насни күчр бээдлд эдлсн тоотан эклэд бичсмн. Энүнэ үүдэврмүдин баатрмуднь – хөөчнр, үкрчнр, хар көдлмшчнр, теегин угатынр.

Энүнэ билгин төлжлгд хальмг урн үгин ул тэвэчнр Манжин Нимгр болн нань чигн бичэчнр ик тусан күргсмн.

«Хөөчин дун» гидг дегтрнь 1931-гч жил барас һарсмн. Энүнэ шүлгүдин «Алдр диилвр» гидг хураңһу олн умшачнрт икэр та-асгдсмн. Тер цага газетмүд болн седкүлмүдт энүнэ шүлгүд болн нань чигн үүдэврмүд тасрлтан угаһар барлгджав. Энүг Советск бичэчнрин Ниицэнэ гешүнд 1934-гч жилд орулж авсмн.

Олнд темдгтэ болж төлжсн шүлгчин нерн өөдлэд ирв. Энүг 1936-гч жилд Хальмг АССР-ин ЦИК-н гешүнд, хөөннь Хальмг АССР-ин Деед Советин депутатд сунһсмн.

Болв энүнэ жирһлд аш сүүлднь учрсн сарул кем мөнкрсн уга: 1938-гч жилд билгтэ бичэчиг хар гөрэр гемшәһэд, «ул-син хортн» нер өгэд, арвн жилэр түүрмд суулһсмн. Урдк цага бөөдлиг үзүлж:

Харнһу танх будта,
Хэлэхләнһ, нарн үзгдхш.
Хаалһ төгәлндән бөгләтә,
Хээкрсн дун соңсгдхш,

– гиж бичсиг, шин, Советск цагиг иим бөөдләр үзүлжәнә гиж энүг гемшәсмн.

Ямаран чигн хов-худл илддг, ямаран чигн зовлң чилдг зокал-та. Эрнжәнә Константинә зовлң чигн чилв. Хальмг Таңһч хәрү тогтсна хөөн билгтэ бичэч Островскийин нертә Ленинградск театральн институтын хальмг студин оютнр эврә төрскн хальмг кел болн урн үг дасхлһар кесг жил үүлдв.

Урн үгин хальмг литературт эврә баһ биш тэвцән орулж, шин, гүн утхта үүдэврмүдәрн эврә умшачнран эн байрулв. Ёуч һар дегтр сүл һучн жил дотр үүдәв. Энүнә «Һалан хадһл» гидг роман хальмг урн үгин зокъялын нег сарул халхнь болж үлдв.

Медәрж ирэд урн үгин зокъялын туст «хойрдгч әмрлтән» авсн нертә шүлгчин үүдэврмүд «Нева», «Дружба народов», «Звезда», «Байкал» болн бээрн «Теегин герл» седкүлмүдт барлгдв.

Эрнжэнэ Константин эндр мадн дунд уга, болв «дууч шар хөөчин» үүдэврмүд мана оньгас кезэд чигн алдршго.

Өлзэтэ бүүр

Олн эмтн, хумстн, живртн хамгиг төвкнүн бээрнднь орулж хонсн сөөг арһул жиирүлж түлкэд, олн оддын өнгнь цөлдэд, нарна солһ өөдлэд, өргдэд, өвснэ толһаһар мандлад, өдр болад ирв.

Элквч уга бүтү-бүтү бор хувцта тосхачнр, хартан яршгта, ахр көрө, сүк, атхм, харул, булһар портфель, папкс сүүвдсн үүлнчнр – цуг адһлдад, хаалһар сольвлдад бээнэ.

Эн улсиг цаглань көдлдг бээрнднь күргдг шар-цоохр автобус-муд асхн йовсн улсин мөр биллэд, тоосан бүргүлэд сольвлдж гүүлднэ.

Өргн уульнцсин хойр хажуһарнь хошад зерглүлэд кеерүлгч модд суулһж йовх баахн күүкдин һочкнлдсн инэдн, байрта, сергн дууна айс чикнэ хужр ханһаж зүркнд таасгдна. Нарн улм дегжэд, сер-сер гисн таалмжта салькн, талвасн теегин ноһана мөңгтрсн чиг хагсаһад, канкнсн үнринь ам-хамрар орулж таан-грулна.

Долан өндр улан тоосх герин кирлцәһәр бууж ирэд, сана авсн кевтэ тотхж зогсад, дотр хавтхасн дөрвлжн цаас һарһж авад, сад дотраһур тустан дөтлэд хэрв.

– Аав, эндр эвр сән өдр. Хувцан өмстн, йовж бүүр хэлэй. Одак авх болсн арвн миңһн өгъйән мөңг авх цаасан авчкув. Эврәннь хоршасан немэд, зөвәр сән гер бәрж болхмн, – гиж келн, хавтхдан йовсн цаасан Жирһлдән һарһад өгв.

– Не, аав, үкс гитн, сән бүүр зааж өгтн. Аавдан онц, дулан, сарул хора салһж өгхмн. Кесг көдлэд, көлсән асхад, сахньсн –

болх. Ода амр-тавта, нурһан тинилһэд, көлән жиһэд, көлсән хагсаһад, амрх амулнта цагнь ирв, – гиһэд, Жирһл хадм эцкдән махла тайг хойринь бэрүлж өгв.

Маштг хар өвгн Санл махлаһан дарж өмсэд, тевок болсн хар сахлан ясад, цевкәһэд һарв.

«Бүүр йовж хэләж өгтн» гиж бер көвүн хойриннь сурснд Санл ик гидгәр байрлж, ханж йовх бээдлтә. Жирһлиг шавр гериннь үүд хааһад, оньслад һартл, эцк көвүн хойр зөвәр йовад одцхав.

Байрлчксн Жирһлин өмн чолун сүүртә, ценкр ширтә, оln зүсн шиләр зүүцүлсн тольмудта чарлагта, өнцгтән хойр, хажудан дөрвн терзтә ик цаһан гер бэргдәд дүнгәсн болад одв.

«Долана жалвас сээхн намчта китд кевс авнав. Эврәннь жалвас эн шидрт уга сээхн барта торһн сернжл авч терздән көшг кенәв. Аавиннь хорала зерглүлэд күүкд бээдг хора келгнәв, – гиж дотран күслән санчкад, – ичкевт, яһжасмб энв? – күүкд манд угалм... – гиж, эмкәһән зууһад, энд-тендән хэләчкәд, – сааль белдхәр, сав белд гидг эс билү? Герән бәрәд, орад төвкнхлә, хөв бәэхлә, тернь чигн заягдх» – гиһэд, дотран маасхлзж инәһэд, хойр көлән шулудулад, өмнән йовсн аав Долан хойран күцв.

Санл «ода би медх күмб» гисн кевтә, иигән-тиигән йовад кааклзжаһад, өвстә довң һазр деер һарад, урһмл өвснд даргдад бээсн бор чолу тоң-тоң гиһэд тайгарн цокж бәәһэд, һанздан һал кеж авад, утаһинь бүргүлэд:

– Миниһәр болхнь, бүүрлх күүнд минь эн ик сән һазр. Эн ормиг кесгәс нааран шинжләв: өмнән нар халхлм эрг уга, ар үзгин ташуень өргн болчкад, уужм. Булг уста, бурһсн модта, һол өөрхн. Өөрк бавһр беткән үзжәнт? «Өндр һазрт герән бәрж, өвстә һазрт зелән татж йов» гидг хальмг йөрәл бээдмн. Иим өвстә, омрха зерлг һазрт урһц сән һардмн. Энүндән темснә мод тәртн, – гиһэд келжәсн цаглань, нег бичкн көвү хажудан суулһсн мөрн тергтә, зөвәр ик саата идр наста хар улан гергн: «Менд бәәнт!» – гиһэд күрәд ирв.

– Бээнэ. Һэвһэ бээрхэтэ гүм энчн. Хамаһас йоввт? – гиж өвгн босад, эднэ тергнд татата мөрнэ урлынь секэд, шүдинь хэлэв.

– Күрлтин селэнэ «Победа» колхозин гүн. Бидн гер-бүлэрн хөөнд бээнэвидн. Ууһн күүкм бидн энд хэрд һарла. Одахн шин гертэн орсн билэ. Тадниг үзчкэд, меддг болвза гиһэд сурхар ирүв. Нам эдл-эдл шин гермүд дала болж өсч. Ода эднэ алькинь гиж медхв... Нидн маниг ирхд эн ташудтнь нег чигн гер уга билэ, – гиһэд, барун һаран нүдн деерэн гердэд, һоодан бэргдсн шин гермүд тал ширтэд хэлэв.

– Чи медхшийч? – гиж эцкнь Доланас сурв.

– Меднэв, мана бригадт көдлнэ. Эртинэ, сэн өдрлэ, Жирһл ман хойриг наартн гиж дуудлус. Тиигхдэн шин гертэн орла. Тиигэд та күүкшлж йовхмн кевтэмт? – гиж Долан шоглв.

– Тер дерэлдсн герин тавдгч шифер ората гер тана күргн-күүкнэнтн гер, – гиж Жирһл келж гергн тал өөрдв.

Хар улан гергн хансн-байрлсн болад, халһлзгсн цегдгиннь хормаһар өвснэ бүчр ширвлдүлэд, тергэн зөв эргж ирэд, яр-шгта хотасн нег шил чаһр һарһж авад: Аавдан өгэд, шин бүүрэн йөрөлһ, – гиж Доланд өгв. Бийнь өвгнэ өөр ирэд чөклэд суув.

Өвгн одак хавтха чолун деерэн сууһад, нег митлиц өвс таслж авад, шилтэ чаһрт дүрж авад, деегшэн цацад:

– Байн колхозин унһан ардан дахулсн бээрхэтэ гү татсн, өөрэн көвү дахулсн күүкд күн шин бүүрд ирж буув. Эн ик гидг белгтэ-йорта юмн. Кишгтэ бүүр болтха, – гиж өвгн йөрөв.

– Тиигтхэ. Шин бүүртн өлзэтэ, цаһан хаалһта болж, мөңгнлэ эдл, мөңк наста болтн! – гиһэд, хар улан гергн хойр цаһан мөңг һарһж Жирһлд өгэд, тергэн темцв.

Ирсн гиичэн үдшэчкэд, Долан хавтхасн ут күсм метр һарһж авад, нег үзүринь Жирһлд бэрүлж шидмс татад, дөрвн өнцгтнь һас цокад, кемжэлэд, шин гериннь бүүр темдглв.

Демэр күцдг, деесэр холвдг гидг – Долана бригадын улс

көдлмшиннь хөөн, амрдг өдртэн цуһарн сэн дурарн ирлдэд, герин сүүр тэвх һазрин улынь малтад, цементэр цутхад, өндөлһэд авад ирцхэв.

Инженер Эрнцн чолучнран дахулж ирэд:

– Медэтнр, уровень, отвесэн авад, шанаһинь эклтн. Баахн чолучнр, шидмсэн чанһар татад, эрсинь эклтн. Сүүр деерк түрүн эрэдин тоосхсан көндлң тэвэд, хойрдгч эргцинь утарднь өөчүрлэд, уйдлынь дарулад тэвтн. Ёурвкулад орквзат, болһатн, – гиж Эрнцн келчкэд, папирос һарһж татад, овалһта чолун таллагшан одад, сүвәһән түшэд зогсв.

Бадм паарс бееләһән зүүж, төмр далвртан наалдсн зуура цокад унһажаһад:

– Не, зөөһөчнр, намаг бичә түдэтн. Би Доржла дөрлджәнэв. «Би эндәһүр, чи тендәһүр йов, бирлэнтин эснд харһий» гисн юмби? Дорж, чамас суржанаһ, олж ав! – гиһэд Дорж тал хээкрчкэд, эрсин нег шуһуһас тэвлһән эклв.

– Тер туулинчн тәэлвр: ишкә гер бәрсн цагт терм ниилүллһн болдмн, – гиж, зуурата цемент өгч йовсн Жирһл ценнж келв.

– «Герт шаавр, һаза шаавр» – олж ав! – гиж Дорж Бадмд хээкрж хәрүцв.

– Жирһл арһл, нанд арһ уга болв, – гиж Бадм инэв.

– Я, чавас, терүг эс медх кен гидг хальмгвч? «Келн угад, белн уга» гидг үлгүр меднч? Терчн термин үдәр болдмн. Терм хойр талагшан заагрж бичә унтха гиһэд сураһ үдэд, хойр талнь шаврин бәэдлтә толһа һарһад оркдмн – гиж, Жирһл дәкәд нег туулин тәэлвр келж өгәд, Бадмг илцрң шавраһ шивәд оркв.

– Не тиигхлә, эн шин герин терм бичә заагртха гихлә, цементинь эләдәр тэвтн, сур үдәрәс яһв чигн бат болх, – гиж Эрнцн эндәс келәд, туулин тәэлвр эс медсн Дорж Бадм хойраһ нөкдирнь наад бәрәд инәлдв.

– Эн геринь бәрәд дуусчкад, цуһар Жирһләс ирж хальмг келдасхмн, – гиж талт-мулт хальмг келтә Иван хөкрлэд, Жирһлин

сүвэһэр сүкиннь ишэр хатхад чочаһад, тедүкнд кевтсн модна дурс шулв. Шогта, хурц үгмүдэн келлдсн кесг урчуд бас шууглдад ирцхэв.

Көрэн шууган, харулын шуукрлһн, сүкин жиңнлһн, харһан шуурлһн хамцад ниилхлэрн, негл өвөрц айс болж ниргв. Терүгинь дахад, шар харһа модын мокна үнр «салд» гиж хамрар орж таангрв.

Өдрмүд өнгрэд, сармуд давад, Долана герин эрс кемжэндэн күрэд оралгдв.

* * *

– Менд бээнт! Кесн көдлмштн кемтг уга болтха! – гиж полын зивг хаджасн Доланиг чочаһад, ик миркисн хар залу шиллэд уга терзэр өңгэв.

– Бээнэ. Танахн чигн цуг менд,– гиж, Долан алхан атхж босад, ардан эргв.

– Айта гидг гер болж. Нам орх болад бээж энтн, – гиһэд, одак залу өңгэжэсн терзиннь мөр модна цеңкр шир альхарн илв.

– Орхас ода чигн эрт. Энтн зүркн уга көндө кеңкргла. Эмсхдг арһ уга болад, киит урсад бээнэ, – гиж келн, Долан пол деер кевтсн хадасд цуглулв.

– Зүркн гиснчн юмби?– гиж ик хар залу соньмсч сурв.

– Беш болхугов, беш. Бешинь тэвүлчкэд, ширдхэр седлэв. Бешч уга болад, боомт болжана. Мана бригадын бешчнр медрлэн өөдлүлхэр курст одцхала. Беш кенэ гидгтн наадна төр биш. Беш кедг медрл уга улсар беш тэвүлдгиг түүмрин харулчнр уурулчкла, – гиж Долан келв.

– Я-а, кукн, зү уга юмнд зовнач. Бидн беш кен гиж насан чилэж йовनावидн. Би, нам күн болсара, тана кесн беш му гиж төрүц келүлж үзэд угав, – гиһэд одак залу өңгэжэсн терзэрн һэрэдэд орж ирэд, бешин сүүр деер һарад, өрк һарһх онһрха хэләһэд, меерлж үзв.

– Нам, сэн күн санаһар гишн, та беш кедг күн болвзат? – гиж Долан папирос нерж өгэд, күүндх бээдл һарад өөрдв.

– Халулдгта беш тэвдвт?

– Тэвдг.

– «Галанк» тэвдвт? – «Швейцарк» тэвдвт?

– Тэвдг.

– «Ультромарковск» беш тэвдвт?

– Я-а, йир, тер ультрг-мультрг кергтэ бишл, – ямаран беш кергтэ гинэч, тэвэдл бээхгов. Зуг тиим бешмүдтн үнтэ болна.

– Би үнэснь ээжэхшив. Не, йовн күүндий, – гиһэд, Долан бешчиг дахулад үдин завсрт хэрв.

– Кевтсн темэнэ амнд ки хамхул орна гиһэд, – гертэн бээһэ бээтлм һээвһэ гидг бешч күрч ирв. Шулун хотан болһ. Чи лавкд одад ирич, – гиһэд Жирһлд докъя өгэд оркв... Бешчд ундынь кеж өгэд, тооһад күүндв.

– Не, залу ах, кедү авнат – авсан автн, нанд ультромарковск системтэ беш тэвж өгтн. Тертн эрэсэр хаагддг үүдтэ, хала бүрэстэ, төгэлндэн халдг төгрг беш. Мел тиим беш чама гилэв. Шин жилэс урд дуусч, эд-бод кехэр адһжанав, – гиж Долан санж йовсан келв.

– Тиим бештн тавн зун арслнд тэвгднэ, – гиж, бешч залу Доланиг үнэрнь ээлһх санатаһар келв.

– Не, гем уга. Зуг сээнэр, хоома угаһар кетн. Шуд маңһдур эклтн. Шавр зуурх, тоосх зөөхднь эврэн нөкд болनावидн. Өрэлднь күргэд тэвчкэд, өрэл үнинь автн. Өркинь һарһад, һалынь түлэд лугшулчкад, утан өркэр, ундн урлар орна гиһэд – тоогдад, мөнгэн авад хэрхт. Юн кергтэ болна – тер күүнэс суртн, – гиж Жирһл талан зааһад, һараснь авч мендлэд һарв.

– Э уга бэ...тавн зун арслнд нег беш кех болув. Маңһдур йовж эклхмн, – гиһэд, бешч хоолан ясад, бор хувцан тээлэд, гергнәннь тэвж өгсн мах мөлжв.

– Я-а, эрлтн цааран. Тиим үнтэ беш гиж хама бээх билэ...

тиим беш хойр-һурвн өдр кедг билт, терүгән кезә дуусхмбт? – гиж, гергнь үүдн талан хэләж, эс итксәр келв.

Жанжалта юмн. Чи тиим беш үзәд угач. Ультромарк гидг үзлч?

– Я-а, тәтә, тиим беш бас бәәдв? Альднь дасад йовлата? Арһта күнл энтн! – гиж, залуһан магтж, гергнь келв.

– Сумн элвг күн усна дольга хаж наадна гидг – эн: ик мөңг олдг баһчуд нам мөңгән яһж эдлхән медцхәхш. Үүдинь хааһад эргүлчкдг, төгәлндән эргж халдг, хала бүрәстә төгрәг беш кех болув. Бәәһә бәәж нам сар-нар гертән авч тәвх саната биший эднтн... – гиж, залу сахлан ясч саналдв.

– Тиим үнтә беш кенәв гижәһәд үрәчкдг болвзгот. Болһатн, хөөнән ичкевт болх, – гиж гергнь герән ахулн йовж келв.

Бешч чавчурта алхдан шаанцг цокн бәәж: тавн зун арслң хойр-һурвн өдр көдләд авхла – сән олвр. Зуг тер һә болсн «ультро» гидг бешин дотрк эргцинь үзәд угав. Чи асхлад, тер ар эрг деегүр кеж йовсн гермүдәр тиим беш тәвжәх гер бәәвзә, – эс медсн болад хәләһәд ир. Эднчн нег-негән дуралдад бас тиим беш тәвүлжәдг болх. Кемр кежәхлә, нанд зәңглчк. Нанд негл хәләхлә – болх: хойр тоосх оңхлад, нег тоосхар бүркәд харшулхла, болад бәәхгов. Шүрүтәһәр сорсн хөөн болад бәәснь тер.

Өрүнднь йисн часла өндр ярндгта ик хар машин Данзна герин үүднд ирәд, көндлң зогсв. Хамриннь хойр талкнь тарлнтад одсн хо цаһан көвүн бууж ирәд:

– Та бешчвт? Таниг Долан гидг күн авада ир гив. Шулун сууж автн. Адһж йовнав, – гиж барун һариннь хумха хурһнд өлгәтә нәрхн шүлзә бүчтә бичкн цаһан түлкүр эргүлн бәәж келв.

Гергн залу хойр нег-негән хәләлдв.

– Не, йовтн, таниг машиһәр залхар ирж. Эрдмтә күн гидг – эн. Таниг сән беш кедгитн цугтан медчксн бәәдлтә, – гиж Данзна гергн шоглж инәв.

Данзн алх, далвр, паарс беелэ һурван өрэл мишгэр кесн фаргуктан ораж авад: «Чи бас йов», – гиж гергндэн закад, машин деер давшад һарв.

Хо цаһан көвүн бешчин гергиг өөрэн суулһж авад:

– Та өвгэрн бичэ зог кеһэд бээтн. Беш кедг улстн ода деерэн ик тоомсрта. Тер шин гермүд үзжэнт? То уга. Гер болһнд ядхдан хошад беш кегдхмн. Ода бешчинрин мөрнь гүүдг цагнь. Долана беш сээнэр кехлэтн, би тана өвгитн «Победа» гидг гиигн машиһэр ирж авнав. Би герэн удл уга дуусхув, – гиж, шофер көвүн, машиһэн гүүлгн йовж, бешчин гергнд келв.

– Дасад авчкхла, ямаран чигн эрдмд үрлт уга юмн. Мана күүнтн йосн ик беш кеж чаддг күн бишл. Одал зуг эмт дураһад кесн боладл сахняд йовна, яахнь кемжэнэ, лам Зунква минь, – гиж бешчин гергн шофер көвүнэ чикнд арһул келв.

– Не, келсн үг – керчсн модн. Эндр эклтн. Би олна кергэр балһс орад йовжанав. Һурв хонад ирхв. Намаг иртл дуусхт. Жирһл, бешчэн тон-тэки бэ – гийһэд, Долан цуһаралань мендлэд, хо цаһан көвүнэ машинд сууж авад йовж одв.

Бешч фаргукан зүүж авад: Шавр зууртн, кирпич өөрдхтн, тер хала бүрэс авч иртн... – гиж Данзн, Жирһл гергн хойртан зөвөр авгльж закад, бешэн эклв.

Түрүн хала бүрэсэн дүүргн, һал түлдг һулмтыннь бүркэл кехэр седхлэнь, төгрк бешт дөрвлжн тоосх эвтэн сууж өгхш. Тоосхин өнцгүдинь хулһрлад чавчхар седхлэнь, хамхрад унж одна. Утарднь тэвхлэ, тоосх ахрдна, һурвн тоосх үлнэ. Хойр энглхэр седхлэнь, һурвн энг болад уурины күргэд, зоваһад бээнэ.

Бешч үдин хотдан одл уга ноолдад, нам уурнь күрэд, усн-цасн болж көлрэд, бууһад, бешиннь сүүрэн эргэд, дару-дарунь тэмк татад, дэки-дэки ухалад, түрүн тэвсэн цуцлад, шинэс эклэд, цуцлсн тоосхсан шавринь арчад ноолда бээтлнь, нарин суухдан өөрдэд, эжго герин эрс халхлад, энд-тенд кевтсн өрэл-дөрвнэ тоосхс эрэ үзгддг болад ирнэ. Залу гергн хойр, зарһцад

хэрж йовх улсшн, хоорндан хар-цаһан дун уга, муурлдад, цувад хэрцхэсн йовна.

Доланиг хэрү иртл, хоршулад хала бүрэсинь өмскэд, кесн нер авад, тавн зун арслнган авхинь гihэд санад оркхлань, Данзна нөөрнь күрхш. Сөөннь дуусн ухалж-ухалж, өрлэ босад, эмтн көдлмштэн ирэд угад асхн кесэн цуцлад, үдлэ шинэс эклнэ. Бешчиг цаг күлэхш, беш өсхш.

Долан дөрвдгч хонгтан адһсн хэрж аашна.

Мана герин өркэс утан һарчадг болх гihэд, зо деер һарч ирснэс авн өндлзэд хэләһэд йовна. Утан һарх биш, герин ора деер бешин өрк үзгдхш. Долан гертэн орж ирн, хувцан тээлн йовж:

– Не, беш яһжана? – болв.

– Эн гелңгин ном умшлһар болхла, мана ээжин сүмсн һарш уга гишң, түүшлж эн бешчин келһәр мана беш шин жил күртл дуусгдх бээдл уга. Тоосхитн нам хамхлад чиләжәнэ. Хотан ууж, эрт оч хэләтн, – гиж Жирһл зөвәр һундлта кевәр келв. Долан гертэсн адһж һарад, бийән дахж ирсн шин бешч Очра Увшт одв.

– Одак мини келж йовсн беш ода чигн дуусгдад уга. Чи бээсн болхла, кезәнәһә кечксн бээх биләч. Герм ода хагсчах билә. «Гүүх нохад, баах ноха саалтг болна» гидг эн. Йовий, зовад үкжәх элмрт герин «зүркн» ямаран эргцтә болдгинь зааж өг, – гihэд Увшиг дахулад күрэд ирв.

Хар залу хала бүрэсн дотран орчксн – харжннулсн сууна, хажуднь гергнь нег цөөкн тоосх теврчксн, хоорндан зөвәр модь-рун үгмүдәр керлдсн бээцхәж.

– Кесн көдлмштн кемтг уга болтха! – гиж Увш Долан хойр Данзна кежәсн бешинь өңгәлдж хэләлдв.

– Не, ода күртл юн болжана? Хэәрн өдрмүд, тоосхс өрәлнь гилтә эвдрж... Энтн мел цуг иим әәрстә һарта улсин көлсн. Цуг мөңгн, – гиж Долан толһаһан зәәлв.

Данзн күрнтрж улаһад, э уга босад, чини зөв гисн өңг һарад, гергн талан дораһур хэләчкәд:

– Нанас ирдг бээдл уга, – гihэд сээрэн маажад, дорагшан хэлэв.

– Юмн болдгасн давж гидг эн... Хэлэтн. Эн һалын заль эргж шатдг һулмтыг шатдго тоосар кевтүлэд, шанс һарһад тэвдмн. Доладгч давхртнь бүркәннь деер эрсинь эклхлэрн, төмр бүрәсэн дахсн төгрг болтха гihэд, тоосхиг онхарнь тэвэд эргүлдмн. Иим бешин утан гүүдг эргц хоорндк заагинь төгән хурһд мет сарсалһад тэвдмн. Эн бешитн долан эргцтәһәр кехмн: һурвнь дорагшан буусн, дөрвнь деегшән һарсн. Эргц болһна хулхднь саңсрһ бичә хуртха гihэд, онхарнь тэвсн тоосх багтм сонрар кедмн. Тиигж тэвсн цагт сорлһнь догшин болна, беш төгәлидән хална, саңсрһ хурхш. «Ультромарковск» гидг бештн эн. Медвт ода? – гиж Увш Данзид цәәлһж өгв. – Би манһдур ирж шинәс эклнәв, та ирж дасч автн, – гihэд Увш һаран арчад босв. Данзн толһаһан зәәлэд, өврсн бээдл һарад, чис болж улаһад, зогсчаһад, – ода, кукн, би чамд юн гихв. «Өмн һарсн чикнәс, хөөт һарсн өвр үлнә» гидг үлгүр бээдмн, тер болжана, – гиж келчкәд, мишгәр кесн фартукдан алх, далвур, беелә һурван ораж авад, машиһәр ирсн хаалһарн йовһар, ичртән боогдад, генгр-генгр гилдәд, гергн залу хойр хәрв...

Долан эн «бешчин» түрүн ирж харһсинь санад, терүнә түрүн орж ирсн терзәр Данзна ардас хәләһәд зогсчаһад:

– Хавр болад, цасн хәәлэд, хоржннур сала-судлмуд, һолмуд дүүрәд, оруһин усн шуугад орад ирхлә – үвлин дуусн һолмудар, зуухсар хайгдсн, кесг керг уга, үмкрсн шег-бог хамг хаврин уснд көвәд, туугдад уга болад, һолмуд цеврдәд, шинәр әмсхәд, булн, шуһу болһарнь ноһад урһад цецгрнә. Тер мет авлһач, генн-мекч, кү меклдг, әрк уудг, аля кедг авъясмуд мана шин цагин жирһлин жисәнд көвәд көөгднә. Теднә негнь тер йовж йовсн, ичртән ишкә хаасн «бешч», – гиж Данзна ардас хумха хурһарн заав.

Эндр өдрәс авн: «Би беш кедүв» гиж күүнә чирә хәләдгән уурх, – гihэд Данзна тускар санад, Увш хәрхәр седв.

– Чи нам эрт ирснчн сән болв. Эс гиж шин гертм шин бешим

хуучрсн янзар кеж үрэхм бээж. Чи энүг цуцад, шинэр ке. Ода эн бээх цаган дахулад, мел цуһараһинь шинэр кехмн, шинэр бээхмн, шинэр ухалхмн, – гийһэд, Увшин һараснь атхад, хоюрн бригадан темцв.

Маһдуртнь Увш бешиг шин янзар сиилүлж кехэд, өдртән дуусад, хар нүүрс өрдэд, өнцг болһндан шаната өндр өркэснь өткн утан бадһлулад, өвгн, бер, көвүн һурвна седклинь байрлулад, шин жилин нег шиниг шин герт кехэр йовж одв.

Долана герин улыннь болн терз, үүднәннь ширнь эвр-эвр гиж дошиж хагсад, ширин үнрэр каңкнад, эзэн ирж орхинь күлэхэд, өркнь хэрүлһэтэ, үүднь секэтэ дүңгәһэд бээв.

– Мана мөңк жирһлин долан жилэ зуран түрүн – 1958-гч жилин нег шинд, гертән орж, бүүрән йөрөлһж, нэр кехэр бээнэв, – гиж Долан үүрмүдтән зарлв.

Удсн уга – күлэсн өдр ирв. Долана герин ик хорад ут-турштан столмуд тэвгдсн олн зүсн амтта хотар бүркэтэ. Хар, цаһан, шар шилмүд дерэлднэ. Хажудк хораднь хонхта гармулин, домбрин дун улм-улм икдж геглзнэ.

– Хэдрис! Өвдгэрн уйдад од, өскөһөн цокад од! – гисн э чигн соңсгдна. Түүнэсн дунь номһрад, күцэд ирхинь күлэжэсн каңкнсн үнртэ стол төгөлэд, дүүрн дунһра күцэд сууцхав.

Герин эзн Долан түрүн дүүрн цөгц авч босад: «Эн гер бэрлһнд шин бүүр зааж өгэд, икэр шунж «көдлсн» ач иктэ аавдан түрүн сөң өргжәнэв», – гиж босв.

– Чик, чик, көгштэ хөн үргән уга гидг, кен көгшинэн күндлхмн, – гиж шууглдв.

– Не, бэрсн гертн бээшн болж, бээх эздүднь бат кишгтэ, эмэр олн, аһрусар байн болж, эн герин өркэс оньдин өткн утан бадһлж, өөкн, үсн, тосар оньдин билглж, үр, иньг-амргуд ирхднь үүднь өргэр секэтэ бээх болтха, Кесн көдлмштн кезэ чигн кемтг уга болж, шин бүүрт шинэс бүрдсн бригадтн утлв – чилш уга, уһав – һарш уга, уурха саң мет, бээх болтха! Татв гиж – тасрш уга,

самлв гиж – салш уга, ни-ниицнгу утлыта болтха! – гиж өвгн сөңгөн өргв.

– Йөрэл бүтх болтха! – гиж шуугж альх ташлдв.

– Медвт? Эн күүнтн одахн болсн КПСС-н партин ХХI-гч хург угтж бүрдсн коммунистическ күч-көлснэ нернэ төлө зүткж йовх бригад йөрөжэнэ, – гиж Долан цээлнв.

– Меджэнэвидн, – гиж дэkn шууглдв.

– Мана бригад эн көгшэн йөрэлэр бүтж, олна өмн нүүрт, олдг үлгүр болж, сэн үзмжтэ улст дамжж оддг улан туган чаң атхж йовх болый! – гиж Долана бригадын бригадир хойрдгч сөң өргв. Цуһар шууглдад, альх ташлдад, ”Сөңгин дун” гидг ду дуулцхав.

– Ёурвдгч сөңгин цөгцс дүүрв, кенд нерэдий? – гиж Долан сурв.

– Дууһан ууртн, түрд гитн, цаатн Москваһас радиоһар шин жилэ йөрэл умшн гижэнэ. Часан хэлэцхэтн, хойрхн минут үлдв. Цуһар бослдад, радио чиннэд, тагчг болцхав. Диктор йөрэл умшад дууслһнла хулсн дундан өндгглсн хунын ду һарһад, нур дундан өндгглсн нуһсна ду һарһад, байртаһар шууглдв.

Домбр деер берндэн күнкнэд, дорак берндэн жиңнэд, көгнь орж геглзв...

Долан жилэ зураһан
Домбртан орулж цокий.
Дүүвр чидлэн һарһж,
Дөрвн жилд күцэй.
Цок, күүкн, домбран,
Бос, көвүн, нааран,
Бадм, дуһрад биил,
Босха, дахад дуул.
Сансн цуг күцнэ,
Социализм, Коммунизмд күрнэ.
Советин очн спутник
Сарла эргж биилнэ.

– Хэдрис! – гиж шууглдад, өлзэтэ бүүрин нээрэн өрин өмн
күргж төгскэд, манһдурк өдртнь бас, эн мет оларн ниилж, кенэ
герт дөнгөн күргхэн күүндлэд, хошад-һурвадар тарад-тарад,
мендлэд салцхав.

Ахр толь.

Бүүр – кочевье, стоянка;
дөнгөн күргх – оказать помощь;
мөрнь гүүдг цаг время, когда дела идут как по маслу;
өлзэ – счастье, благоденствие;
сөн – поднять тост;
эд-бод кех – обработать, убрать, разделить.

Сурврмуд.

1. Ямаран цаг үзүлгджэнэ? Кедүдгч жилд олн гер тосхгджана?
2. Гер бэрх һазринь Долан Жирһл хойрт кен зааж өгнэ?
3. Жирһлин күсл ямаран болна?
4. Долан ямаран “бешч” олж авсмб? Келсэн күцэдг күн бээжий?

Даалһврмуд.

1. Һол дүрмүдин нердинь, кен гидг улсинь келтн.
2. Үлгүрмүд, келц үгмүд буулһж бичж авад, чинринь цээлһтн.

КӨГЛТИН ДАВА

(1922 – 2006)

СССР-ин болн РСФСР-ин Государственн мөрэсин лауреат, Хальмг Танһчин улсин шүлгч, Социалистическ күч-көлснэ Герой. Төрсөн һазрнь – Ик Дөрвдэ һахан Авһнр хотн.

Көглтин Дава школд сурч йовх цагтан совхозин эрсин газетд «барлгдсн» хөөдин төл авлһнд нерэдсн шүлгиннь төлө түрүн «гонораран» авсн болдг: костюмин эд бээж. «Школыннь жилмүдт Басңга Б. болн орчулач Липкин С. таньлд-лав. Тер цагас авн «шүлглэни орн-нутгт» дуран өглэв», – гиж шүлгч бийнь тодлна.

Түрүн шүлгүднь «Ленинэ ачнр» гидг Хальмг Танһчин газетд барлгдсн йовна. Эднэн цуглуулж авад, «Баһ насни шүлгүд» гидг нертәһәр түрүн дегтрән барас һарһсмн. Эннь 1940-гч жил билэ. Эн жил мана «Жаңһрин» 500 жилэ өөн темдглсн цаг. СССР-ин орн-нутг болһнас нертә-нертә гисн улс ирцхәсмн: номтнр, бичәчнр, н. ч. Тедн дунд А. Фадеев – СССР-ин бичәчнрин Ниицәнә һардач. Эврәннь үгдән Көглтин Даваг дорас өсч-босч йовх үүдэлтин баһчудас билгтә негнь гиж заасн билэ.

1940-гч жил Көглтин Дава 18 настадан бичәчнрин Ниицәнә гешүн болсмн.

Наснь ирхлә, пединститутын 2-гч курсас цергт мордсна хөөн Төрскән Харсгч Алдр дән экләд, дээнд эврә дуарн орлцв.

1943-гч жилд цөргэс буугдад, тендэс Сиврүр туугдсмн. Сиврэс улм киитн һазрур йовулгдсмн. Хар гөрэр түүрмд сууснь – эврәннь шүлгүдтән хальмг улс Төрскнәсн мел хар гөрэр көөгдсмн юмн гиһэд, келэд бээсн болжана. Тиигхд хальмгудт сансан барлдг арһ уга бээсмн.

Цаг селгэтэ гидг. Дээнэ һалд, Сиврин киитн цаста-мөстө һазрт улсиннь өрэлән үлдэчкэд, хальмгуд төрскн орн-нутгурн ирцхэв.

Көглтин Дава Москва балһснд литературн курс төгсәһэд, цааранднь Литературн институт чиләһэд, энүнэ аспирантур бас төгсәсн күн, зуг номин цол зүүнэв гиж харссн уга.

Көглтин Дава – шүлгч, болв энүнэ үүдәсн келврмүд, очеркс, оln зүсн статьяс барлгдсн бээнэ. Түүкләнэ кев-янзар үүдәсн зокъялмуднь «Олна төлэ» (1962) дегтрт барлгдсн бээнэ. Орсар эврән бичэд, барас һарһсн хойр дегтр үзж болхмн: «Бамба и красавица Булгун» (1959) – хальмг улсин ут туульмуд орчулад һарһсмн. «Утоление жажды» (1966) – ут туульмуд, келврмүд болн статьяс.

Көглтин Дава нарт-делкән оln һазрт одсн күн. Мана заахнь – Будда бурхн шажнд иткдг: Моңһлын, Японя, Китдин, Индин болн Непалын орн-нутгуд, кесг жил «СССР – Тайланд» гидг обществин президент бээсмн.

Төрскн болн орс келэр һурвад ботьта сунһгдсн зокъялмуд Москвад болн Элстд барлгдсн бээнэ.

Көглтин Даван «... билгин төрнь болн бичлһнэ янзнь оln зүсн, билгин көдлмшнь йир элвг, ...ухани билгин авцарн номтын аюта, тегэдчн оlnа төрэр бичсн ...шүлгүднь гүүдүлсн цөөлһвртэ болна... Гейүрлһтэ шүлгүднь ке, гийгн, умшхд амр...», – гиж шалһач Кензин Санж темдглсинь заах кергтэ.

Теегт

Шаһаца нигт
Шалу ноһан
Шавшад нарнд ээврлнэ.
Салькн жөөлн,
Сээхн альхарн
Савһр толһаһинь илнэ.

Живртн хамг
Жиргж наадад,
Жисэд аһарт делнэ.
Өндрэс унсн
Өрүлг һанхад,
Өрвж өмнм унна.

Үвлэр төрсн
Өкэр хурһд
Өөрхнд тохньж идшлнэ.
Сээхн орчлң
Соньмсч һээхсн
Седкл мини байрлна.

Болв тиигж
Бахтж бээтлм
Баглрж хурһд хурдлв.
Шуугж наадсн
Шовуд үргж,
Шулуһар тарж нисв.

Догшн элэ
Далваган делж,
Доргшан чолуншн унв.
Харлсн сүүдр
Холас шуукрж,
Хаврин герл халхлв.

Хэврһдэн бээсн
Хавал авад,
Хаһад түүг көөв.
Хээртэ орчлңгин
Хавр эвдх
Хортд бээхиг медүв.

Талдан хаалһар
Тоолвр үүскч
Тагчгт ухам нисв.
Ке сээхн
Күмни хавран
Кенэс харсхан санув.

Теегэр хурһд
Тарад, дэknэс
Төвкнж нииһэр идшлв.
Цевр теңгрт,
Цервж нисэд,
Цеңнж шовуд бигшлдв.

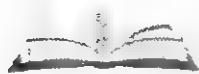
Ахр толь.

Идшлх – пастись;

савһвр – 1) взъерошенный, растрепанный (о волосах, шерсти);

2) пушистый, раскидистый;

шаһаца – по щиколотку.

Сурврмуд.

1. Хаврин теегт юн шавшад нарнд ээврлнэ, ниснэ, идшлнэ?
2. Бичэч «ке сээхн күмни хавран» кенэс харсхар седв?

Даалһврмуд.

1. Шүлг айслулж умшгтн.
2. Тааста тасрха чеежэр дасч автн.

* * *

Үнр, өңг, амтарнь
Урд алдлго таньдг,
Олн зүсн ноһанасн
Ода кедүһинь таньнач?

Шовуна жирглһэр, урд
Шуурһ, бора кирцдг,
Кедүһинь живртнэс, ода
Кев-жисәһәрнь меднэч?

Харнһу сөөһәр теегт
Харж үзг авдг,
Түмн оддас кедүһинь
Түүж нерэрнь келнэч?

Ухаһарн кезэңкэс эндр
Уужм давсичн иткнэв...
Урдкан геелго, деернь
Урһаж медрл немхмн.

Сурврмуд.

1. Олна медрлэс шүлгч ю сергж даралдулж?
2. «Урдкан геелго деернь урһаж медрл немхмн» гисиг яһж цээлһж болх?

Уласн

Эргндэн күн уга
Элвг теегин дунд
Ор һанцхн уласн
Ораһарн сарсана.

Өөгүрнь һарх болһндан
Өврж түүг хэлэнэв.
Үүрэн үзсн мет,
Үүмж байрлад, мендлнэв.

– Кен эн модыг
Кезэ суулһсмб? – гиж,
Суулһсн күүһинь санж,
Седклэрн олхар зүткнэв.

Ард үлдсн кезэнэ
Арвн нээмтэ сээхлэ,
Эс күцсн дурндан
Энд бумб босххар,

Уйдж уульн, дуулад,
Уйн бура суулхву?
«Урһ!» – гиж йөрөһэд,
Урссн нульмсарн норһву?

Ор һанцхн үрэн
Оршаж энлсн экнь
«Буйн болх!» – гиж
Бура энд хатхву?

Аль, баахн хөөч,
Альхн тегш теегт
Сүүдр олхар уласиг
Суулһж, кинэд урһаву?

Кен медхв? Болв,
Кеер көкрсн модн
Ханлт теднд өргүлж,
Хальмг тег кеерүлв.

Теднэ неринь өвртэн
Тееж, цаг далдлвчн,
Ухалсн сээхн седклнь
Уласнд хүврж, мөңкрв.

Ахр толь.

Ор һанцхн – один единственный;
өврх – удивляться;
үүмх – волноваться, беспокоиться.

Сурврмуд.

1. Теегт һанцар урһсн уласна тускар шүлгч ю ухална?
Кен терүг суулһсн болхв?
2. Улас тәрсн күүнә нернь уга болв чигн, яһснднь ханлт
өргж болх?
3. Шүлгч ханлтан һанцхн улас тәрсн «нертә» күүнд
өргжәнү?

Даалһвр.

Эн шүлгәр зург зуртн.

Йиртмжин бээдлэс

Өрүн үдин алдн.
Өндр теңгр чилгр.
Эврәннь садтан, завсрт,
Ээврлж орчлң шинжлнэв.
Нарн цецг толһаһан
Нар дахулж, эргүлнэ.

Өмн үзгин өндрәс
Өндлзж, дорак хотхрур,
Эзн уга ноха,
Энд-тендән хэлэлго,
Сансан күцәхәр шулудж,
Сахньж хатрснь үзгднэ.

Хаалһинь керчэд, өтрлж
Хар-алг мис,
Хэврһшән бас хэлэлго,
Хавтаж, хурдлж йовна.
Бодлхнь, цол уга,
Басл адһсн болна.

Хатсн царцахан һуй
Ха деерән хайсн
Шорһлжн, мини өмн,
Шораһар, чирдэж чирэд,
Шуд гер талагшан
Шунж, күчндж йовна.

Йиртмжин бээдл шинжлхинь
Йир сонһн – жигтэ.
Әмдрлин неквртэ зокалар
Әмтэ тоотнь, шишлң
Бийиннь даалһвр күцэдгиг
Би медсн болв.

Сурврмуд.

1. Бичэч йиртмжин бээдл шинжлхлэрн ю үзв?
2. «Әмтэ тоотнь, шишлң бийиннь даалһвр күцэдгиг» гисиг яһж цээлһж болх?

Даалһвр.

Шин үгмүдин чинринь цээлһтн, девтртән бичж автн.

Намр

Шарлсн хамтхасн ацдан
Шавшжаһад, һаңхад унна.
Намрин тег уняртад,
Намшрж, цеңкрэд сунна.

Хадгсн тэрэн хурагдж,
Хаһлгдсн һазр харлна.
Царңгудт өвснэ искрдс
Цаңтсн ораһарн цээлзнэ.

Моторин дууһар күржңнсн
Мана тег тагчгрв.
Колхозин комбайнермүд гертән
Көлсән арчж амрв.

Нарна алтрсн толян
Наласн теегэр тарна.
Гилвксн өрүни орчлң
Гиигрсн бээдл һарна.

Сурврмуд.

1. Ямаран үгмүдэр шүлгч намрин цаг үзүлнэ? Шүлгэс олж авад умштн.
2. Юңгад тег тагчгрв?

Даалһврмуд.

1. Шин үгмүдинь тодлж, чинринь медж автн.
2. Шүлг чеежэр дастн.

СУСЕН АКСЕН

(1905 – 1995)

Сусен Аксен – хальмг келн-улсин уун бичэчнрин негнь бээсмн. Нертэ шүлгч болн бичэч 1905-гч жилин бар сарин 25-д Ростовск областьд Атаманск гидг күүтрт дунд тежэлтэ өрк-бүлд төрсмн. Көвүн бичкндэн өнчрэд, Николай Сусеев гидг ахиндэн өсч-боссмн.

Сусен Аксен 20-гч жилмүдин сүүлэр утх зокъялд орж, Хальмг бичэчнрин ниицэнэ көдлмшт шунмна кевэр орлцж йовсмн.

Ээдрхн балһсна багшин сурһульд сурсн цагтан Манжин Нимгрлэ өөрхн таньлдж, терүнэ литературн кружокд орж үүлдсмн. Аһу ик пертэ А. С. Пушкинэ, М. Ю. Лермонтовин, Н. А. Некрасовин, А. М. Горькийин үүдэврмүдэс үлгүр-бэрмт авч, эврәннь үүдэврмүдэн бичсмн. Сусен Аксен бичсн үүдэврмүдэн Дендэн Айс гидг пертөһөр бичлэ. Дендэ гисн аавнь бээсмн. Шүлгч аавдан ямр күчтэ энкр бээсинь «Парижанка» гидг шүлгэс медж болхмн. «Хаврин асхн», «Хөөч», «Хурин хөөн», «Пушкинд» гидг түрүн шүлгүдинь умшхла, күүнэ седклухан сергэд, талваһад одна. Тедү мет, шүлгч сансн санан-күслэн уул хальмг келэр маднд күргж медүлсмн. Сусен Аксен «Улан хальмг» гидг газетиг һардж йовсмн. Хөөннь СССР-ин бичэнрин Ниицэнэ гешүн болна. Насн-жирһлиннь туршарт шүлгч дэкад педагогическ үүлдвр күцэһэд, номин халхар көдлж йовсмн. 1935-гч жилд Москвад Дорд үзгин институт төгсэчкэд, һурвн жилдэн Дунд Азъд көдлсмн. Тенд Сусен Аксен Хальмгин баатр

О. И. Городовиковла танылдна. Аштнь шүлгчин нер туурулсн «Теегин үрн» гидг поэм үүдэгднэ.

Цуг хальмгудыг хар гөрэр киитн эжго Сиврин һазрт нүүлһсн цагт Сусен Аксен Алтайск крайд тусна. Болв тенд чигн шүлгч багшин болн шүлгчин эрдмән геелго урмдтаһар көдлнэ. Таңһчдан хэрү ирснэ хөөн Сусен Аксен партин обкомд идеологийн көдлмш невчк зуур кеһэд, хөөннь урн үгин халхар хэрү көдлсмн. Шүлгч, бичэч болһна үүдэврмүд онц эврәннь йилһстэ болна. Сусен Аксена шүлглән өвэрц, эврэ иштэ. Эн оln зүсн төрт үүдэврмүдән нерэдсмн. Тер заагт оlna политическ, дурна болн туужин халхар ухалж һарһсн зокъялмуд. Зуг туужин төр Сусен Аксена шүлглэнд һоллгчнь бээсмн. Эннь «Теегин үрн», «Болд зүркн», «Юрий Клыков», «Шин жирһл угтад» болн нань чигн үүдэврмүд. Эднэ халхст XX-гч зун жилин орн-нутгин туужт эврәннь баатрлыг үүлдврэрн, Төрскндән нерэдсн эврэ жирһлэрн мөнкрсн улсин дүрмүд илтгдсмн. Тиим төр, тиим баатр улсиг үзүлсндән бичэч Сусен Аксена нерн мөнкинд хальмг утх зокъялд темдгтэ бат орман олв.

Зөргин хаалһар

(Поэмин тасрха)

Негдгч бөлг

Соньн туужан санж,
Сөөни зүүдндән үзж,
Кех кергән ухалж,
Күн болһнд келж,

Харти Кануковиг санж,
Хээртэ ду дуулуй,
Алtn нарнд күргж,
Ачта неринь магтый.

«Хадта холын» бельчрт,
«Хар толһан» ташуд,
Көврлэн холын экнд,
Кевтүл яста бүлд,

Орс, хальмг семрү
Онц Зундун күүтрт,
Хаһрха ишкә герт,
Харти көвүн төрж.

Кезәнә урд цагт
Кевтүл, Делднг, Бухс –
Ах-дү һурвн
Ардас Салур ирцхәж.

Зунднь зуслнгд һарцхана,
Зуурм хот идгднә.
Үвлднь үвлзң деерән
Өөкәр шам шаталдна.

Хойр үкрән орулдг
Хаша уга бәәж.
Һахан кичг, туһлан
Гертән орулдг сәнж...

Һазр теңгр бүркәд,
Һалв салькн көдлнә.
Малын өвс киискәд,
Малас булаж нискнә.

Шуурһн экрәд шуурна,
Шуд терзиг хучна.
Үүд түлкәд, ишкрәд,
Өрк теврәд оркрна.

Өлсклң чон кевтэ,
Өөрхнд ууляд одна,
Зэрмдэн сумн кевтэ,
Зүрк өвдкәһэд гииннэ.

Бадин бүл-бичкдүднь
Бешин өөр бөгдилднэ.
Бүкл нутгин эмтн
Бөгчисн болж медгднэ.

Асхн болад, харнһурад,
Адучнр зул өрглднэ.
Махан цадтлан идэд,
Маань зэрмнь умшна.

Бавуцг гидг адучнь
Бадин Хартитэ күүнднэ.
Сурһулян яһж сурчахинь
Сурн суудг болна...

Һанздан тэмк нерэд,
Һал Бавуцг хээнэ.
Зүткж босад, һанздан
Зулас һал орулна...

Хартин хойр нүднь
Хурцдсн болад одна.
Энд, тендэн хэләһэд,
Эн бээдл өврнэ.

Тенгр намаг цоктха,
Тиигж тэмк татсиг
Көвүн Харти, көөрк,
Кезэ үзсн болхв?

Бавуцг тэмк татсиг
Баавдан ирэд келнэ.
Худл келжэнэч, – гинэд
Кануков ухаһан туңһала.

Байна, одмна үрдүд
Бээнэв гисэрн бээлднэ.
Яду улсин үрдүд
Ясндан күрч хатна...

Шуурха, хөңглдг һоста,
Шалвурнь – арвн халаста.
Селвдг киилг уга,
Салврха хар бүшмүдтэ...

Баячудын күүкд дунд
Бадин Харти зовла.
Ода сурһулясн ирчкэд,
Олн дундан багшлна.

Баячудын үрдүд цааран
Балһсд орлдад һарна.
Бадин яду Харти
«Богдин эргүлэн» эргнэ.

Хаана хату цагт
Хальмг багшиг дажрна.
Хальмг келн-бичгиг
Хальмгудт заадгинь уурулна.

Мөрн цергин зовлңгнь
Му үүлтэ болад,
Бухс бүлэн авад,
Баһ Дөрвдүр орһж.

Ах-дү хойрнь
Ард үлдсн бээж,
Бузавин һазрас оньдин
Бухсанкнд одцхадг сэнж...

«Зунду», «Богдин эргүл»,
«Зунквин сүм-хурл»,
Зуурк улснь цуһар
«Зүн һаранкн» гицхэж.

Төллх мал татг
Төрл-садн угатя...
Хар цээһин орчд
Хамтхас чандг бээж...

Буудя, зовлһ, хатьнь —
Бүкл жилдэн күрхш...
Будана һуйран Хартинкн
Богдин эргүлэс һуульһлна.

Хаврин тэрэ тэрлһнлэ
Харти цар тууна.
— Зуна туршар кеер
Зундун мал хөрүлнэ.

Намрин серүн орхла,
Нутгин сурһульд орна.
Һурвн-дөрвн хонгтан
Һосн угаһар сууна.

Билгтэ бичкн Харти
Баһчуд дундан йилһрнэ.
Сурһулин багшнрин заасинь
Сурдгин сээнэр сурна.

Зэрмдэн аглн һазрт
Зерлг аң аңна.
Тоодг «мөстсн» цаглань
Тууһад авад һарна.

Тавн мөртө улсла
Тиигж йовад харһна.
Нээмн ажрһ адуна
Нертэ адучнь болна.

Адучнр кеер хошурн
Арһдад Хартиг орулна.
Тоодгудинь алад, чанад,
Тавг дүүргэд һарһна.

Хурлд йовсн дүүһән
Хөөннь гертән ирхлә,
Харти тосч авад,
Хурласн хэр гинэ:

«Хурлд бээдгән хайж,
Хар көдлмшт орлц.
Хотна мал хэрүлж,
Хот-хоолан оллц..»

* * *

Харти сурһульдан түргн,
Хурц билгтэ болна.
Хотна өвгдүд цуглрад,
Хартиг дөңнхмн гилднэ.

Олна дундас мөңг
Олж цуглулх болна.
Хойр сардан хураһад,
Хартиг Чапрак орулна.

Хальмгин олна мөңгэр
Хойр жилдэн сурна.
Сурһулин багш болад,
Станц талан ирнэ.

Соньн, соньн төрмүд
Сурһульд бээхдэн соңсла.
Кесг оln төрмүдэр
Кануков ухаһан туңһала.

Ахр толь.

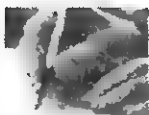
Богдин – хотна нерн;
зунду – күүтрин нерн;
кевтүл – төрлин нерн;
Чапрак – балһсна нерн.

Сурврмуд.

1. Харти альк хотнд, ямаран бүлд төрсмн? Бичкндк цагиннь тускар ахрар келж өгтн.
2. Хотна медэтнр юнгад Хартиг сурһульд тэвнэ?
3. Багш болж көдлхлэрн, Харти ямаран зовлц үзнэ?

Даалһвр.

Нол дурин тускар эврэ келвр тогтатн.

ЖИМБИН АНДРЕЙ

(1924)

Лагань нутга Ниицэн хотнд 1924-гч жилд төрсмн, тоомсрта хальмг бичэчнрин негнь.

9-гч классин хөөн эклц школын багш болж көдлсмн. «...Төр цагас нааран мини жирһл бичкдүдлэ залһлдата. Төрскэн харсгч Алдр дээнд арвн дола эрэ давсн насн-дан орлцлав, немш-фашистнрэс эврәннь Хальмг Таңһчан, хотл Элст балһсан сулдхлав. Шавгад, госпитальд эмнүлсәнннь хөөн эврэ улслаһан хамдан Сиврүр туугд-лав. 1957-гч жилд хальмг улсин

автономнь хэрү тогтснас авн ода күртл барин халхар көдлэв...», – гиж «Байр» седкүлин умшачнртан бийиннь тускар бичсн бээнэ (1994, № 11).

Жимбин Андрей – шүлгч болн түүкч, болв түрүлж журналистин хаалһд орсн күн, тегэдчн энүнэ «...барин халхар көдлэв...» гиснь – йир орта юмн, пенсыт һарсн бийнь олн жилдэн «Байр» седкүлд көдлж бээсмн, көдлэ бээж, шин зокъял үүдэсмн.

Шүлглэни хураңһусас сүл цөөкнь: «Жирһлин айс», «Цуг өөрхн, уужм – цевр, өнр туужм», «Намчрж көкрсн тенгр дор», «Дусал болһнд – жирһл», «Эгл седкл». Түүклэни зокъялмудас – «Темэн үүлн», «Шиндэ», «Таслгч эргц». «Хальмг үнн» гидг газетд, «Теегин герл», «Байр» гидг седкүлмүдт энүнэ сүл жилмүдт бичсн зокъялмуднь барлгдна.

Бичэчин һол төрнь юмби? – гихлэ: дээнэ төр болн бичкдүд, баһчудт уха орулһн – юунас, кенэс ямаран сурһмж авч болхмн

гисн? Сэн гиснь юмби, мунь гиснь юмби? Кенэс ямаран үлгүр авч болхмб? Дорас өсч-босч йовх үйнрин сурврмудт хэрү өглһн – түүрвэчин зовлң болн байр.

Дээнэ төр медгджәнэ: Жимбин Андрей – дээнэ орлцач. 1942-гч жилд дээнд мордсмн. 28-гч Ээрмин 248-гч дивизин 902-гч стрелков полкд эн церглж йовла. Энүнэ церглжэсн 28-гч Ээрм Хальмгин хотл балһсн – Элстиг немш фашистнрэс 1942-гч жилин декабрь сарин 31-д сулдхла. Дээнэ хаалһар йовад, диилвр бэрэд ирсн салдс төвкнүн жирһлин таалд урн үгин зокъялмударн олн умшачнран байрлулад, хальмг кел өргжүллһнэ төрт шунмһаһар орлцж йовна.

«Күүнд му үзгдхлэ» (хөөннь, «Шиндэ») – дээнэ тускар биш, дээнэс хол һазрт, болв дээнэ «көлд» медэтэ болн баһ наста улс ямаран ик зовлң үзүлжэх бичэчин сэн гисн үүдэлһн.

«Темән үүлн» гидг нерәдлһтэ роман – дээнэ цагт күүнэ баатр йовдл сээнэр сергэж, йоснднь үзүлжэх зокъял.

С. Маршакин шүлгүд, И. Тургеневин арвн келвр, украинск шүлгч Петро Реброн шүлгүд, талдан чигн бичэчнрин зокъялмуд орчулад, хальмг умшачнрт белгллэ.

Би ямаран баатр бээжв?

Сивр. Январь сар. Ядхдан дөчн градус киитн. Асхн болж йовна. Сөөдән киитн бас чигн күч авх бээдлтэ: нарна сүүр улан. Дөрвн үзгэсн хусм, хөн уласн һолта, һо, нигт моддар халхлгдсн баахн тег деер би, Аюша Баазр, зогсчанав. Мини өмсч йовх элңкэдән орсн бортх девл, хар ишкәһәр ул татсн хуучн бор валенк, хөөнэ арсн махла толһа деерм бээх-угань медгдхш. Энд-тенд лаш-ш-ш! – гиһэд э һарна. (Чанһ киитнд модд тиигж шуурдгинь би хөөннь медүв). Эжго теегэс, эн киитнэс зулж, герүрн хэрж, халун цээһән ууж, дулан орндан унтх арһ нанд эндр учршгоһинь медсн би бийән батлх зөвтэ болув. Бийән батлх ... Яһж?

Харнһу болад ирв.

– Чи, Баазр, йоста баатрч, – гиж би эврэн бийдэн келжэнэв.
– Чи киитнд көдлх зөв угач, эжго модн дотр хонжанап гиж, ээх зөв бас угач... – иигж келчкэд, хоолан ясад, хойр-һурв ханячкад, нааран-цааран йовжанап.

Эн саамдан санжанап: баатр күн арнзл күлгтэ болдг. Тиигж ту-ульд келгднэ, мана «Жанһрт» бээнэ. Би болхла, ардаран-өмэрэн хэлэсн хойр өвртэ алг-цоохр царта болжанап. Баатр күн болд үлдтэ, ядхдан баһлцгтан бүчинь орачксн армин иштэ ээрстин хар елднтэ болдг, би болхла, һартан алд дүнгэ көк бура атхчксн бээнэв.

Тегэд, би кен болжанап? Эмд үлдхлэ, би баатрв, эс үлдхлэ... Уга. Би яһдг болвчн баатрв!.. Эн саамд нанд ааһта улан цэ стол деер бээх болж үзгдв, халун бешин өөр ясата дулан орн үзгдв, таньдг баһчудын, зөрм күүкдин маасхлзсн чирэс зургдв. Болв эн тоот даруны гилтэ геедрв. Эргндэн өндр, нигт моддар болн хойр арчм зузан цасар бүркэтэ тег үлдв, деернь би, Аюша Баазр, хажудм – алг-цоохр царм зогсчана. Бидн цартаһан хоюрн цасн деер чигн биш, терүнэ дотр зогсчанавидн.

– Маһдуртан герүрн хэрж ирчкэд, кеер, нигт модн дотр ээлго, сөөднь болсн тэвн градус, тэвн биш, жирн градус киитнд даарлго яһж хонсан эмтнд, одахн мини сананд маасхлзжасн күүкдт келж, тедниг өврүлх арһ нанд учрв. Иим арһан чи, Баазр, эдлж чад, – гиж би дэки бийдэн закжанап.

Яһж хонсан келж болжана. Яһад хонсан бас келх кергтэ. Яһад хонжанап? Ухалх кергтэ. Цаг бээнэ. Унтдг арһ уга. Чонмуд ирж, нанур дэврлго чигн бээх, тиигхлэ, нег үлү цаг дала. Сиврин үвлин ут сө бүклдэн мини медлд бээх...

Баатр болж, эмт өврүлх күслтэ би «чонмуд ирж эс дэврхлэ...» гийһэд санчкад, тер тоолвран бурушахар седлэв, болв чонмуд эс дэврдг болвчн, «дэврвэ», эс гиж, ядхдан «дэврхэр седвэ» гийһэд чигн келж болжана. Тернь учр уга гиж бийэн төвкнүлжэнэв. Яһад кеер хонсан юн гиж цээлһхмб? Билет угаһар мод чавчжасн

намаг модна харулч бичкн өвгн Норов бэрэд, арвн хойр дууна уужмд бээсн селәнүр, гослесхозин ахлачур авч одв гиж келж болшго. Тенд одад, би эврәннь зөвөн авад, хэрү һарув. Болв энүнэ тускар әмтнд келхлә, тедн намар шог кеж инәлдх болад бәәхнь тер. Норовас мөлтрж һарчкад, модн дотр төөрүв гиж келхлә, эс гиж модан ачж һарчкад, хаалһ эндүрүв гихлә – бас инәлдх. Тер цагт би баатр Баазр биш, кеер хондг зүүлң Баазр болж һарчана...

Би иигәд тоолвр тоолад бәәтлм, йосар сө болв, сар һарчана. Деер цаһан, дор цаһан. Генткн уухнд, модн дотрас һарад, хойр хар юмн аашснь үзгдв. Хойр биш һурвн...дөрвн...Үнәртнь келхлә, нам кедүнъ медгджәхш. Зуг нүддүднь шатлад йовна. То уга һалмуд...

– Чи, Баазр, баатр бәәнәлмч. Күләжәсн одак чонмудчн аашна. Эднлә бәрлдхмч, әәх зөв угач, – гижәнәв. Иигәд келчкәд, кәндрл уга зогсад бәәнәв. Алг-цоохр царм генткн кевлһән кевдгән уурч одв: «Бичә ә, – гиж ардаран-өмәрән хойр хәләсн өвртә алг-цоохр цардан келжәнәв. – Би бас әәжәхшив, – гижәнәв». Мини толһа деерк хөөнә арсн цаһан махлам бәәх-угаһинь би тер хоорнд мартчкжв. Болв тер мини толһа деер торад йоватаһинь би эн самд медүв. Энчн өрггджәнә: махла бәәһәд өрггджәдг болх, уга юмн өрггдш угалм... Би хойр һарарн терүг деерәснь даржана.

Алг-цоохр цар бийүрн аашсн «чонмудыг» үзчкиж. Эн шуукрад, ардаран-өмәрән хойр хәләсн өврмүдән сажжана. Би әәжәхшив, болв мини махла дәкн өрггдв, би терүг дәкн деерәснь дарчкув.

Чонмуд өөрдәд күрч ирв. Бийүрн дегәд икәр өөрдүлл уга, ноолдан угаһар, цус асхлһн угаһар эдниг диилх кергтә гиж дотран бас санжана. Тиим «цецн» тоолвр нанд кен заасинь би ода күртл медхшив. Манһдуртан үүрмүдтән невчк ясад, талдана чигн келж болжана. Чонмудла цусн угаһар ноолдув гисиг кен иткхв? Тиигхлә, чонмудас невчкн цусн һарва, би бийдән шав угаһар һарув гиж келх кергтә болжана.

– Ёии-ии-ид! – гифэд генткн хээкржэнэв. Тер дуунаси ташр эврэн чочув. Акад юмби, тиим мини биш дун соңсгдв. Эврэннь дуунаси би эврэн ээси юмнд терүнэс чонмуд нег үлү ээхгов! Эднчн ут-ут чикэн серсэлһэд, күзүһэн утдулад, хулмаджаһад, эргж авад өсрлдэд, энд-тенд туслдад, эмсхлин дотр илм-жилм геедрж одихав. Тер болжана... Цусн угаһар диилж чадна гидг – сээхн эрдм! Чонмуд нанас тиигж ээдг болжана. Маңһдуртан би үүрмүдтэн келж чаджанав. Баатр Баазр гидгчнь иигхм болжана! Өрггджэси махлам бийнь ормдан хэрү суув.

Чонмуд... Тегэд тедн яһад тиим серсхр ут-ут чиктэ болжахмби? Дэкэд тогльдгнь юн болжана. Нанас тедн дегэд икэр ээхлэрн, чикэн утдулад зулж гүүхлэрн, энд-тенд тогльад одси болхий? Уга. Чонмуд биш. Чонмуд кедү дүнгэ икэр ээдг болвчн, теднэ күзүднь сунж утдш угалм, тедн бас гөрэси метэр тоглыш уга. Тегэд юмби? Аа-а-ан! Теднчн зерлг ямад бээж! Эн модн дотр ямад дала гиж би урднь сонслав...

...Чонмуд биш, зуг ямад бээсинь медчкэд, би невчк һундрхув. Маңһдуртан хэрчкэд, «чонмудыг диилүв» гиж келдг арһ тасрв. Тедниг «үргэвүв» гиж зуг келж болжанав. Махлам деегшэн өрггдэд бээсинь, эврэннь дууһан эврэн эс таньсан бас келж болшго. Чи, Баазр, амни алдңгар аюдтан келчкдг болвзач, – болж, бийэн бас саглулжанав. Эс гиж баатр Баазр биш, ээмтхэ, сүмси уга Баазр болж эмтнд шоглгдхч...

– Не, Баазр минь, чонмуд бээх гиж санад, керг уга. Чонмуд энд бээси болхла, зерлг ямад иигж санамр йовшго билэ, – гиж би бийдэн келжэнэв. – Чон яман хойр хамдан бээдмн биш. Альдас нанд тиим тоолвр орсинь бас би медж бээхшив. Тиигхлэ, «чонмудан» диилчкси би өр цээтл, киитнлэ ноолдх, терүг ди-илх зөвтэ болжанав. Өрүнөһэ «Кировский» час зүүж һарсм дегэд сэн болж. Терүнэ төгрг ик нүүринь адһмтаһар сарин герлүр хэлэжэнэв: шинкн хөрн негн час болж. Өрүн долан час күртл данһар арви час, арви част тесх кергтэ болжана. «Немрлх,

киитнэс бийэн хальчлх» гисн тоолвр нанд оржана. «Чонмудыг» цусн угаһар диилчкн би ода киитиг яһж диилхэн санжанав. Ди-илх биш, көрл уга үлдхэн... Энд-тендэн хэлэжэнэв. Урдк кевтэн: деер цаһан, дор цаһан. Хэлэхэ-хэлэхэ бээтлм, сөөни бүрнүд ижлдсн нүдндм зөвэр уужмд бээх нег бавһр юмн үзгдженэ. Устг. Деерэсн цасар бүркэтэ устг.

«Одал болжана! Би энүнд күрэд, терүнд нүк һарһж авад, орч-кад: һал нүдтэ һалзу чонмуд, аврлт уга киитн! Таднд би холый, аль теңгр холый? – гиж хээкрчкэд, өр цээтл унтхв гиж үнндэн, зуг һанцхн седклэрн чигн биш, цуг махмударн байрлжанав. – Не, алг-цоохрм, чи чигн амрхч. Өлсхлэчнь – өвсн бээнэ, ундас-хлэчнь – цасн бээнэ, – гижэнэв. – Йовхм, амрхм... Мана ээмшг чилвэ. Чонмудла, киитнлэ бээр бэрлдлһн бас...»

Цаг үрэл уга алг-цоохран устгур туужанав. Йовжахш. Хаалһин хажуд нег ишкчкэд, көлнь цаснд булххла, терүгэн хэрү татад авчкна. Көтлнэв, туунав, цокнав – көндрхш: «махим ид» гисн кевэр энчнь зогсад бээнэ.

– Не, чи энд бэ, устгур би одх күмб, эврэн, – гижэнэв. – Баатр күүнд чигн дулан бээрн кергтэ. Белкүсцөһэн цасар йовад, ус-тгтан күрч ирүв. Болв энд һанцарн хонхар бас седжэхшив. Хэрү царурн йовув. Терүг көтлжэнэв, чиржэнэв. Уга! Эн урдк кевэрн ормасн көндрхш. Иигэд устг цар хойрин хоорнд нааран-цааран, ядхдан арв саамлж йовсна хөөн, алг-цоохрм мини һарһсн тер хаалһар бийнь устгур хэлэхэд йовж одв.

Иигэд, аш сүүлднь устгтан күрч тохньтлм, зөвэр цаг давв. Би «Кировский» дэкн хэлэжэнэв: арвн хойр час. Устг нанд дулан бээрн болж, «таднд би холый, теңгр холый?» гиж, һал нүдтэ чонмудт чигн, аврлт уга киитнд чигн келх арһ нанд учршгог медүв. Яһад гихлэ, нидн зунар хадж хурасн өвсн доран оргдад, ташр терүнэ өрвэсн-сөрвэсн бүчрмүдинь зерлг ямад эргүлэд идэд бээж, терүг ө-өөлт уга бэрэ герин бээдл һарһчкиж. Деернь унад бээсн цасн өдртнь нарна күчэр хээлэд, сөөднь көрэд бээтл,

дөрү дүнгэд зузан мөсөр устг бас бүркгдж. Саахндак мини «чонмуд» эн устгур ирж йовснь медгдженэ. Яахн болхви?

Чонмудла мини ноолддгм бээтхэ, киитнд келдл уга бээхлэ болх. Киитнэс эс ээлһн кениг чигн соньмсулшго. Устгин өвсн дотр орад, таварн унтув гиж, үүрмүдтэн келхлэ – йоста үг. Би юн гиж келхүв? Устгт нүк һарһж орхар сөөни дуусн терүг маажув, келэрн терүг девсүв гихлэ, кен иткхви? Иткэд чигн бээх, зуг инэлдх.

Устгин өвсн дегэд оргдж одсн болад, терүг деерэснь маажхас нань арһ уга. Элңкэдэн орсн валенкиннь хоншарар мөсөр бүрэтэ устг девсэд бээж бас болшго. Валенксм тасрад һарх, устг үлдх ... Би устгт нурһан өгч зогсчкад, көлиннь өскөһөр терүг цокад бээлһн – девслһн биш – тиирлһн, хээрлһн болж эс һарчану? Тиигэд маажад, тиирэд, хээрэд бээж цуглуулсн нег атх өвсән толһа деерән тэвчкэд суухлам, терүгим алг-цоохр царм идчкнэ. Эн бийнь бийән зоваж, устгас өвс суһлшго... Кезэнк баатрмудын күлгүд эврәннь эздүдт дөң болдг, мини алг цар намаг мухлалжах болжана.

Хара зогсад бээж болшго, даарулна. Киитнлэ ноолдх кергтэ болж һарчана. Яһж? Устган дэkn маажжанав, өскөһөрн тииржәнэв. Бүкл частан иигэд көдлэд цуглуулсн нег сүүв өвсәрн немр кехәр, терүгән толһа деерән тэвчкэд суунав. Удхш. Терүгим, толһа деерк өвсим, царм дэkn идчкнэ. Иигж би сөөни дуусн алг-цоохр царан асрхан лавта медүв. Сән өвснэс идж ав, гертчнь иим өвсн уга гиж цардан келн бэәнэв. Өвс икәр идтхэ гиж, би терүнд цаһа санж келж бээхшив. Уурлад, хордад келжәнэв. Би терүнд нань ю кех бээсмб? Цокж болшго. Цокхла, тер йовж чигн одхмн. Би һанцарн модн дотр үлдх болжанав. Баазр баатр күлг бээтхэ, цар чигн уга, йовһар альдаран одхмб? Нам һартм бура чигн уга, хуһрад унж одла. Царан тууһад йовх кергтэ, үнэртнь келхлэ, терүг цокдг чидл чигн ода нанд уга.

Сөөни киитн улм икәр күч авч чаһрв, хот хээһэд, цааран-

нааран йовжах зерлг ямадын то бас чигн олдв. Болв сөөни дуусн кедлмш кеһэд бээж көшсн намд зерлг ямадын нүдд чигн һал болж шатдгнь уурв. Яһад тиигжэхмб? Чон ирж, бийүрн дэврх, эс гиж киитн чанһрж, бийим көргэх гиж би ээдгэн, нам саглдган мел уурув. Би «баатрв» гиж бийән «батлхар» седлһән кезә, яһад мартсан нам эврән медхшив.

Эәнә гидгтн бас кемжәтә, цагта бээсинь би тиигхд сәәнәр медүв. Мини әәлһн, сүрдлһн сөөнь өрәлин алднд чилж одсн болх бээдлтә. Киитнлә ноолдж чадх күчм дигтә өр цээжәхиг медлһнләм чилв. Болв тоолврм үлдв. Сәәхн тоолвр! Тер тоолврм, дүннхд, иим: «Би әмд үлдүв. Өлн чон бәәтхә, нам зерлг ямад чигн нанур өөрдж ирсн уга. Киитн намаг көлдәж чадсн уга. Би эндр гертән күрч ирхв. Би йоста баатр бәәжв гиж, бийән тоолж чадшгов, әмтн...

Әәмтн намаг тиигж тоолхла, тоолтха... Модн дотр яһж хонсан әмтнд келхв. Болв цугинь келшгов. Устгта өвсн хаалһ хойрин хоорнд намаг кесг дәкж нааран-цааран гүүлгж, хаалһ бийдән белдүлчкәд, алг-цоохр цар тер хаалһар йовж, устгт күрв гиж царан буульлһн – бийән мууллһн болж һарх бәәсмн. Алг-цоохр цар намар бүкл сөөни дуусн устгас өвс суһлулж идв. Энүнә тускар келж болхий? Уга, бас болшго, иигж келж болшгоlm.

...Нарн деешләд ирв. Чидлм чилснь ода йосар медгджәнә, болв йовх кергтә. Альдаран? Мини гер альк үзгт бәәдг болх?

– Не, алг-цоохр, эврән мед, – гижәнәв.

Сөөни дуусн намар асрулсн алг-цоохр эн-тер уга, чидлтә. Эн һарад йовжана. Би энүнә сүүләснь батлад бәрчкүв. «Чамаг сөөни дуусн асрсндан би чамар бийән чирүлхв» гиж, би царурн хәләж, дотран санжанав, зуг келжәхшив. Келәд яахв – тер медн гижәхш... Эн эс меддгнь чигн сән. Күүнә келсиг меддг болсн болхла, тер намаг чирш чигн уга билә. Күүнә кесн зөв меддг цар бәәдгиг би нам үзәд угав, тиим малын тускар сонсад угав. Кесг цагтан иигәд чирлдәд йовад орксна хөөн генткн әмтнә дун

соңсгджана. Чиңнжәнэв. Эдн-тендэн хэлэжәнэв: мана ферм үзгджәнэ.

Аш сүүлднь бидн өөрдэд ирж йовनावидн. Алг-цоохр бидн хойр. Цар түрүлсн, арднь терүнэ сүүлэс атхчксн би көлөн зөөж ишкэд, чиргдхин алднар йовнав. Гермүд күртл тэвн ишкм дүңгэ һазр үлдв. Би эмд үлджэхэн йосар иткүв. Терүндэн байрлхларн, цариннь сүүлэн алдчкув, болв унсн угав.

Гериннь үүд секэд орлав. Болв тавн ишкм уужмд бээсн стулд эрэ күрүв... Альд, яһад, яһж хонсим нанас мини герин улс суржана. Би хойрхн эәһэс тогтсн «цэ» гидг үгэр теднд хэрү өгүв. Ямаран дүңгэ юмн нанла учрсиг эдн дүңнэд медв.

Мини ардас дахлцн гишң цал буурл сахлта маштг өвгн манаһур орж ирв. – Дэрк, дэрк, эмд ирвч?! Би кеер модн дотр бээсн цанычн үзчкэд, чамаг цартаһичнь хамднь чонмуд идчкиж, эс гиж көрэд үкч оч гиж тоолад, ухаһан алдчкув. Альд, яһж хонвч? – Эн нань чигн дала сурврмуд ки тасрж суржана. – Чини зовлңд мини буру бас бээнэ,... – гижәнэ. Өвгнэ сахл деерк цасн хээлв. Эн өвгн Норов бээсинь танюв.

Нег шаазн халун цэ ууһад, махмудтан эм орулчкад, чавчсн модан хээһэд бээж, оратж одсна тускар цөн үгэр терүнд хэрү өгүв. Алг-цоохр царм көшснэ болн тер бийим сөөни дуусн дажрсна тускар, зерлг ямадыг чонмуд гиж тоолсн, мини махла бийнь өрггдэд бээснэ тускар кенд чигн, нег чигн үг келсн угав. Өмн өдртнь царм көшхлэрн, мөлтлэд хайчксн цанынь манһдуртнь хээж-хээж, олж ядад, же болж цуцрсн, көшсн, харһнсн би цариннь сүүлэс атхчкад, терүндэн чиргдэд, гишң гермүдин зах күртл ирснәннь тускар бас келсн угав...

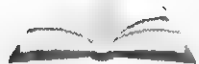
Эндрк цагас һуч шаху жил хооран, ода мини бээх һазрас һурвн миңһ шаху дууна холд бээх нег һазрт нег дэкж нанла учрсн йовдлын тускар болв эврәннь нег өөрхн, итклтэ ах үүртэн келүв: «Эн келсим та мини үүрмүдт, таньдг улст бичэ соңсхтн. Эс гиж намар тедн зог кеж, дэкэд бийсэсн деернь немж келэд

инэлдх. Баазр кеер яһад хонсинь меджэнта?! Төөрч, тег дунд урһсн тавн модн дотр төөрсн күн нигт, ө-шуһу модн дотр орсн болхла, күрнин, хар керэн күмсн болх бээж, гилдхм болжана. Тагчг бээтн. Танас суржана. Болжану?» – гиж би терүнэс бас сурлав.

Мини сурврим итклтэ ах үүрм күцэв. Эн мини үүрмүдт биш, зуг мини умшачнрт зэнглэд, «танаһар болхла, Баазр ямаран баатр бээж?» – гиж теднэс сурв.

Үнэртэн, би, Баазр, ямаран баатр бээжв? Келтн, умшачнр, бичэ нуутн...

Ахр толь.

Белкүсцэ – по пояс;
бура – 1) лоза, прут; 2) трость;
зог кех – смеяться, потешаться над кем-либо;
устг – стог, устг өвсн – стог сена;
цар – вол;
цуцрх – уставать, утомляться, изнуряться;
чиннх – слушать, прислушиваться; подслушивать.

Сурврмуд.

1. Аюша Баазрт ямаран тоолврта?
2. Зерлг ямад Баазрт юн болж үзгднэ?
3. Баазр яһж киитнлэ ноолдж эмд үлднэ?

Даалһврмуд.

1. Толин көдлмш күцэтн.
2. Зура тогтатн.
3. Зураһар амн үгэр келтн.

КАЛЯН САНЖ

(1905–1985)

Хальмгин ууһн шүлгчнрин негнь, Хальмг театрин түрүн хардач. Цуг орн-нутгин бичэчнрин негдгч чуулһна орлцач, хальмг келндэн хээртэ Калян Санж Баһ Дөрвд нутга Цаһан Нуурин ээмгт 1905-гч жилд төрсн болдг.

Шин йосн тогтсна хөөн Хальмг педтехникум чилэхэд, терүнэ дару багш болж көдллэ. Педтехникумд сурчаһад, 1924 – 1925-гч жилмүдт «Ленин», «Бамб цецг», «Хальмг баһчуд» гидг түрүн шүлгүдэн бичсмн.

Олна көдлмшт Калян Санж шунмһаһар орлцж, Хальмг искусствин техникумин директор, Хальмг театрин директор, «Хальмг үнн» газетин редакторин дарук, туужин, хальмг келин болн литературин номар шинжлгч Хальмг институтд ах научн көдлэч, Хальмг бичэчнрин правляна член болн сеглэтр болж көдлж йовла.

Калян Санж шин йосн мана теегт ямаран сонһн хуврлт авч ирсинь эврәннь нүдэрн үзсмн, хальмг теегт жирһл цецгэрлһнд эврэн орлцсмн. Үзсн тоотан, түрүн нүүрт йовх хөөчнрин, тосхачнрин, артистнрин, эмчнрин, агрономчнрин, зурачин, саальчнрин тускар эврәннь үүдэврмүдтэн ик өргмжэтэхэр бичсмн. 1930-гч жилмүдин эклцэр үүдэсн «Бригадир» гидг поэм оln умшачнр дунд туурсмн. Шүлгчин үүдэлтд холлгч орм эзлжэхнь – төрсн теегин шин жирһл.

Тегэд чигн 1965-гч жилд Хальмг АССР-ин Деед Советин Зэрлгэр Калян Санжд Хальмг АССР-ин улсин шүлгчин цол зүүгдлэ. 1967-гч жилд «Тамара» болн «Өрүн манһар» гидг поэмс үүдэснднь Хальмг АССР-ин О. И. Городовиковин нертэ Государственн мөрөн лауреатын цол энүнд бас зүүлһгдсмн.

Калян Санж һуч һар хальмг, орс келэр барлгдсн дегтрмүдин түүрвэч, теднэ зэрмснь: «Шүлгүд болн поэмс» (1959), «Цаһан нуурин көвэд» (очеркс, 1962), «Теегтэн нерэдсн частр» (шүлгүд, поэмс, 1977), «Дурн бээхлэ» (1965), «Өрүн манһар» (поэм, 1966), «Суңһсн шүлгүд болн поэмс» (1968), «Дутг болжасн күн» (1972).

Калян Санжин бичсн тоотынь оln-эмтн йир урмдтаһар авч умшцхана.

1985-гч жилд хальмг улсин шүлгч Калян Санж, сээни орнд төрсмн.

Калян Санж хальмг амн үгин зөөриг сээнэр меддг бээсмн. Эврэ бийнь хальмг туулин кев-янзар бас тууль үүдэдг бээсмн. Теднэс негнь «Аң-аһурсна кел меддг көвүн» гидг туулиг яһж эврәһәрн келж өгсиг авад хэләй.

Аң-аһурсна кел меддг көвүн

Нег хаана нутгт нег байн бээж. Тер байна мал-гернь дала, һазр-уснь мел баһдад йовдг. Байн эврән бийнь элгн-садтаһан кедү сансарн бээдг болв чигн, үрн-садн уга, тернь нег ик зовлң болж бээж. Тегэд цагнь ирэд, тер байнаһас көвүн һардг болна. Тегэд көвүн һархла, не, йирдән күүнэ зөргт хорлх юмн дала. Нег үлү нойн улсин кишгт багтх улс һазр деер бас дала, – гинһэд, көвүн эк хойраг хортнаһ харсхар, чолуһар эвртэ гидг гер бэрүлэд, эвртэ гидг бу-селмтэ харулчнр авч ирэд, гериг бүслэд, зогсаһад, иигэд бээжэсн цагт генткн салькн көдлшго һазрас

көдлэд, шуурһн шууршго цагт шуурад, бодһн-бөрлг, тенгр-
һазр хойр негдэд, сольж одсн бээдл һарад, негнь деегшэн һарад,
негнь дорагшан орад, тиигэд цаг көдлэд одна. Тегэд харжасн
эмтн цуһар үүдэн секдг арһ уга, һартан бэржэсн бууһан бэрдг
арһ уга, одакс урудад-урудад йовж, тер гериг давад һарад одна.
Тер гер чолуһар бэрсн болв чигн, эрснь, сүүрнь көндрэд, нисэд
йовад одна. Иигэд йовтл, генткн эвртэ гидг чигн ик моһа ирэд,
сүүлэн хүрүлэд, тер гериг сүүлэрн хойра кеһэд хайчкад, көвүг
авад йовад одна. Көвүн тер замд (туульд келгджэх мана хальмг
келн өгтм, хальмг келэн давулад келэд оркдг), тегэд, ода урднь
күн үзж, одахн һарсн болв чигн, нег хонад, нег хөөһө арсн хучлһ
күрлго, нег үкрин үсн хот боллго, хойр хонад, хойр иргин арсн
хучлһ күрлго, хойр үсн хот боллго, һурв хонад, һурвн иргин арсн
хучлһ күрлго, һурвн үкрин үсн хот боллго, дөрв хонад, дөрвн
иргин арсн хучлһ күрлго, дөрвн үкрин үсн хот боллго, тав хон-
хлань, тавн иргин арсн хучлһ күрэд, тавн үкрин үсн тежэл бо-
лад, өдр ирвэс, час ирвэс икэр өсч одсн көвүн бээж. Көвүг авад
йовж одсн хөөн эк-эцкнь арднь үлднэ, альдаран одснь э-чимэн
уга, үзг уга. Тегэд эк-эцкнь ууляд, унжад, түргүр киисэд ууляд
бээж, маннаннь арсан бэрн ууляд, гедргэн киисэд уульн гиж
гижгиннь арсан бэрн ууляд, тиигэд бээв, тэвсн хөвэсн хама
одхв гиһэд.

Көвүн йова-йовтл, генткн нег ик көдө һазрт нег ик нүкэр
моһа орад күрэд ирнэ. Көвүн энд-тендэн хэлэхлэ, ик уурхад
тэвн хойр көвүн сууна, цуһар күлэтэ, архлата юмн кевтэ, цуһар
тагчг сууна.

Генткн сер-сер салькн көдлэд, бүр-бүр хур орад, һазр көндрэд,
тер көвүд суусн уурха көндрэд, нисч одсн бээдл һарад, иигж
йовсн замд, тер хортн моһа, эк моһа деерэн нег көвү суулһсн
күрэд ирнэ. Орад күрч ирэд, ялм моһа деер эрклэд, «ай, һазрин
эңгэс авч ирүв», гиһэд, одак тэвн хойр көвүнэ негинь авад,

эмдэр иджэнэ. Тиигэд ик ясинь амарн һарһад, баһ ясинь хам-
рарн һарһад, генткн нег чимгн хоолднь теегдлэд, хахад үкчэнэ.
Хахад үкхлэнь, сүүлэрнь дала чигн тоос хүрүлэд, тенд суусн
эмтн үздг чигн арһ уга гиһэд, эм моһа үкжэсн цагт одак эр моһа
эм моһаһан эргэд, тиигэд гүүһэд, кесг зун ааль һарһад, довтлад-
довтлад бээнэ. Мана көвүн хэлэжәһэд:

«Акад юмби? Эм маниг цуглуулж авад идхэр ирсн бээж. Болв
чигн ода эн хахад үкчэнэ. Энүнд тус күргхлэ, яһдмби? – гиж са-
над, өсрж босад, һаран хоолднь шуруулад, ик ца бээсн одак ясиг
татад авад оркна. Моһа эдгжэнэ. Эдгэд, тер мана көвүнд ханлт
өргжэх чигн бээдл һарна, толһаһан зээлэд, сүүлэн көндөһэд
эдгжэсн цагт, эр моһань шурд гиһэд, һарад йовад одна. Эн
удамб, шулумб, зөвэр болад орксн цагт дэкэд салькн көдлэд,
дэкэд шуурһн шуурчах бээдл һарад, дэкэд тоосн-тоорм бүргэд,
генткн одак эр моһа орад күрч ирнэ. Орад күрч ирэд, мана көвүнэ
өмн бийд нег бичкэхэн цаһан юм авч ирэд, тэвэд оркна. «Ода
эннь юн болхмби?» – гиж мана көвүн санжана. Тиигжәһэд тер
эр моһа толһаһарн заңһад бээнэ. «Ай, энүг авад ид», – гижэх
бээдлтэл эн гиһэд, мана көвүн «йир яһдг болвчн, эмд күн арһта
гидг, үкл үүдн хоорнд бээдг болвчн, үүнэс мөлтрэд һарх арһ
бээдг болвза?» – гиһэд, мана көвүн тер цаһан юмг авад заль-
гад оркна. «Я-а, акад юмби! Тер моһан келсн үг медгдэд бээнэ».
Моһа келжэнэ:

– Не, чи, көвүн, мини гергиг хахад үкжэх цагт эм аврлач, тегэд
би чамд ачинь кеж, негдвэр гихлэ, эм орулжанав. Би энүнэс һарһад
тэвжэнэв чамаг. Бидн эн келн-эмтнэ дорас өсч йовх баһчудыг
аш сүүлднь тедн дунд нег эвртэ гидг баатр һарч, мадниг хорлх,
мадниг дарх эмтн һарх гиһэд бидн цуглуулж авад, идэд бээдг
билэвидн. Ода тедн дунд эм авлх, эмтнд цаһа санх улс бас бээдг
бээж. Тегэд ач-тус кесн төлөдчн чамаг эмд тэвжэнэв, негдвэр.
Хойрдвар гихлэ, ода үүнэс хооран эмтэ юмн ду һарсн цагт, хорха,

меклэ, хоорндан күүндвчн, аң-шовун хоорндан күүндвчн, ноха, хаха хоорндан күүндвчн, цугтаннь келинь чи меддг болвч. Чамаг урдаснь батлх нег керг бээнэ. Кемр күн чамаг эн эмтэ юмна кел, хамг юмна келиг яһж меддвч гиж сурсн цагт, яһж медсэн күүнд бичэ кел. Кемр келэд орксн цагт, мел тер ормдан чи үкхич. Медвч? – Көвүн: – Медүв», – гihэд, моһа келэр келэд оркна. Нэ, медсн болхла, сэн, күүнд бичэ кел. Нэ, йов!

Мана көвүн һарад йовна. Йова, йова йовж, нег хотна захд күрэд, хотнд ирэд, нег үкр саажасн күүкд улст туһлынь татж өгэд, арһс түүж йовсн берэдт арһсинь авч ирэд, соньн кевтэ көвүн эмтнд тус болад, тиигэд йова йовж, улм өсэд, нег байна герт заргдад, бас таасгдад, аш сүүлднь тер байн нег му дааһан өгнэ.

– Нэ, чини ач күргсн, көдлсн көлснэ мөнгнчн эн болтха гинэ. Көвүн дааһан авад, ик өгснднь көвүн хонад, баһ өгснднь үдлэд, хотн болһниг эргэд йовна.

Нег иигж йовж йовсн цагт эн нег байна хотнд ирэд хонжана, дааһан архлчкад, байн хө алсн, дотр чанжах, дала махн өлгөгтэ бээнэ. Мел иим цаг цагла байна хар ноха яңһшад, хуцад бээнэ. Юн гихлэ, цаад бийднь чон. Чон ноха хойр керлдэд бээдг чигн. Ноха гав-гав гihэд.

– Мана ноха юунд хуцжана эн? Һарад хэлэһич, – гihэд ялчдан келхлэ:

– Юмн уга, нег бара үзхлэрн, иигэд айстан хуцад бээдг.

Көвүн орж ирнэ, мана көвүн нохан келсиг чиңнэд, медэд бээнэ: чи мана хотнд орхв гиж бичэ санад бэ, би чамаг хөөнэ захд ортл, көөһэд һарһхв.

Көвүн чиңнэ, чон күрклэд бээнэ.

Гем уга, би өрүн күртл гетжэһэд, чамаг өрүн нөөрлэчн харһулад, шар герлэ үрглэд одхлачн, чини хөөг көөһэд авад һархв.

Би чамд хөөһэн өгхн угав, эн хонсн дааһ авхла авхч.

Э, теңгр цокв. Ноха эн мана дааһиг һазалад, харслго, чонд

өгэд оркн гижәнэ гиһэд, көвүн босад, ус ун гижәһэд, нег көл мах уңһаһад оркна.

– Эй, тер һазрт унсн юм иддмби? Һарад нохад хаяд оркчк, – гиж эзн келсн бэәнэ.

Мана көвүн, терүгинь гетжәсн, тер махиг нохад хаяд оркхла, ноха идн бээж келжәнэ.

– А, хонх көвүн намаг нег көл махар тоов, би чамд хонх көвүнэ дааһ чигн өгшгов, – гинэ.

Тегэд ора болв, ордан орад әмтн унтна. Генткн сө әмтн босад шуугна: «На, ца, яһв? Хөн хотнас һарч одж, чон авч одж кевтә», – болад, хөд хээлдэд һарна.

Тегэд хөд хээж, хээж, мана көвүн дааһан унад, тер чон хама-ран һарч одсн аюһинь көвүн меддг. Тегэд нег хотхрт күрэд ирнэ. Хотхрт чон нег хөөг ээрэд бэәнэ. Хөн болһна күзүнәс шүүрч авад, күзүһинь хазад-хазад хайж йовсн цагла, көвүн чоныг көөһэд, хөөг тууһад авад ирнэ. Шуугад аашхла, нег ик чигн сүүлтә хурһн метр-метр гиһэд ард үлдэд йовна. Хөн мээлж йовна.

«А, эк хөн юн гижәдг болхв?» – гиһэд, көвүн чиннэ.

Хөн келнэ:

– Ө-ә, хурһн, хээмнь, хурһн, хээмнь, һааран үкс гиж йович. Цаачн чон гидг юмн бэәнэ. Тер чон чамаг идчкх, – гинэ.

Тегэд өмнәснь хурһн мээлж йовна, экдән келнэ:

– Э, яһлав, ээж, ээж, эн байнанчн кишгнь цуһар мини сүүлд бэәнэл. Тегэд тиим күнд юм би яһж дааж таниг дахж гүүхви? – гиж йовна.

Мана көвүн санад оркна:

– Кемр байн нанд шаң өгхәр седсн цагт, эн хурһ авлһтха, кишгнь энд бээдг чигн. Тегэд көвүн хөөдән авч ирнэ. Байн келжәнэ:

– Нә, көвүн, ода манд нөкд болсн, мана хөд олж авсн, чонд идүллго, цугтнь таралго, ик ачта-туста көвүн, хөөнәс шүүһэд, авнав гисән ав.

– Тиигхлэ, би эн хурh авнав.

– Нэ, ав, – гинэ.

Сүүлднь байна кишг бээсн хурhиг авад, тергнэ төгөhэс уяд оркхла, хар ноха гүүж ирэд, хас гиhэд, хөөнэ сүүлэс нег ик ноос таслад авад оркна. Тер ноха тер кишгнь таслад авад йовж одна.

– Нэ, яhлав, – гиж эн санжана.

– А, эн хурhн керго, хурhнла оралдж болшго, хар нохаhитн авнав, – гинэ.

– Нэ, ав, – гинэ.

Хар нохаг бэрэд авад оркна. Тенд хуучн ишкэ кевтсн, хар ноха терүнэ хажуhар йовж йовад, нег келэн өргэд, сээрэд оркна.

Эн кишг тиигэрэн, тер ишкэд шингрж одна.

– Нэ, яhлав, ноха кетлж йовхшив. Нег бэрүл кех эн ишкэ кергтэ гиhэд, ишкэг эвкэд авад оркхла, нег эмгн гүүж ирэд, нэ, би бэрүл кенэв, – гиhэд, ишкэhэс утлад авад оркна.

Мана көвүн тиигэд санна: «Я-а, акад юмби, кезэнэ келдг билэлэ мана көгшдүд, күүнэ кишг авч болдмн биш гиhэд, күүнэ кишгт күртж болхас биш, күүнэ кишг күн авч болдмн биш гиж келдг билэ. Тегэд ода юмн болжадго. Нэ, нанд юмн керго», гиhэд, көвүн дааhан унж авад, hарад йовна».

Тегэд түүнэсн көвүн йовж йовад, нег хотнд ирэд, бээhэд, нег буйн хөвтэ юмн харhад, нег баахн күүкнд эрк зөөhэд, гер-мал болна. Иигэд орксн цагт зул болна. Тер зул өргэд орксн, зулын тосар зулын цөгц дүүрн. Зулын холнь шачана.

Ордан орад, эмтн э-чимэнь уурад, унтх цаг болад, амрлhан авчах цагт хойр хулhн ирэд:

– Хэлэ, дала тосн бээнэ, энүнэс цадтлан идж авхла, манд ик гидг олз болх, – гиhэд күүнджэх хойр хулhна күүндвриг мана көвүн эмтэ юмн болhна кел меддг күн, оньган өгэд соңсчахла, эр хулhнь эм хулhндан келжэнэ:

– Чи мини сүүлэс бэржэ, би зулын цөгцин амнд хойр келэн тэвэд, өкэhэд идсүв. Тегэд селэд идцхэй.

Эм хулһн эр хулһна сүүлэс зууһад татад, терүнь идэд цадчкхла:

– Нэ, мини селгэн – хотан эдлнэв, – гihэд, эм хулһн тер кевэрн өмнк хойр көлэн зулын цөгцин амнд тэвэд, өкөжөһэд келжэнэ:

– Чи, цадтлан тос идчксн домбр, кекрэд, сүүлим алдад орквзгоч, би тиигхлэ хоншарарн һал дотр орад одх биший.

– Уга, – гihэд, эр хулһнь сүүлэснь авад бэржөһэд, кекрхлэг, бэржэсн эм хулһна сүүлинь алдад оркна. Йир тенгр-һазр, тернь чишкэд, хамрнь одак шатчасн зулын һалд шатад одсн, сахл-амнь хуухрад, эрэ гиж зулын цөгцэс алдрж һарад, келж йовна:

– Кишго юмн, би чамд келэ бээлүв, болһа гihэд. Эднэ дууһинь соңссн мана көвүн суг гihэд инөһэд оркна.

Гергнь тиигхлэнь, келжэнэ:

– Чи яһад инэвч?

– Ай, айстан тиигэд инэвүвл, – гинэ.

– Уга, айстан биш. Хальмг үлгүр: «Инэсиг – сур, уульсиг – сурһ» гидг, – гергн күч өгхш. «Уга, келж ас, – гihэд, өр цээтл ээрэд оркна, – яһад инэсэн келж ас, чи намаг наад бэрэд, чи намар зог кесн болхч».

– Я-а, яһлав, тенгр-һазр, келсн угав, йирдэн толһадм инэдтэ юмн орад, инэвүв, – гинэ.

Нам ода тер гергнэ чигн зөв, эндр өдр авад хэлэхлэ, учрнь юундв гихлэ, генткн ора, сө эмтн орндан орад кевтсн, цуһар нөөртэн орж одсн цагт, генткн э уга кевтсн залу «суг» гihэд инэхлэ, ода яһад гиж сурх кергтэ болхгов. Эн хамгиг авад хэлэхлэ, гергнэ зөв гиж эндр өдр келх кергтэ. Болв гергн тиигэд нег зээтсндэн хоншарарнь цокад бээв чигн хооран һардго, хормаһаснь татад бээв чигн хэрү хэлэдго күн бээж.

– Нэ, ода келж ас, – гihэд бээнэ.

Тиигэд ода мана көвүн арһ уга.

– Ода энчн келэд өгчкх билэв, зуг келж болшго. Эн күмн-эмтин

кел яһж дасч авсан келхлэ, тер келснәннь дару үкхич гиж намаг эн кел дасхсн күн келлэ, ода тегэд яһжахмбч, чи нама үкүлхэр седжэхмбч, аль эмд бээлһхэр седжәнч, гиввчн болсн уга.

– Яһлав, чи наад бэрэд инэсн болхч, йирдән нань инэдг учр уга билэ чамд, – гийэд гергнь зохсч өгчэхш.

Өдрин дуусн иигэд көдлмштән авлгдад, одакан мартсн болвзго гинэ, аяртнь орндан орад кевтхлэ, гергн бас күч өгхш.

Нэ, тийгэд долан хонгин дуусн көвүг ээрэд оркхла, көвүн санжана:

«Я-а, эзэн зальг! Ода ирж иигж эмд уга болхит, тер хортн хо һалзн моһа тер бичкн цаһан юман ирн өгэд, кел меддг болһчкад, келсн биший тер көвүнд:

– Чи эмтэ юмна кел медсән күүнд бичэ кел, келсн ормдан үкхмч! – гийэд, урдаснь тер көвүнэ аминь авчксн, тегэд ода үкхэр седдг күн йирин уга, үлгүр, тедү мет тер көвүн чигн үклән йир хээжэхш, болв ода чигн баатр хату, хойрдвар гихлэ, күүкд күүнэ келн ода амр өгчэхш.

Нэ, тийгэд долан, ут долан сө гергнэсн ээрүлчкэд, мана көвүн нэ, ода үкнэв гиж санад һарад йовна эн, һарад йовхларн, хама-ран йовж йовна тийгэд? Адундан оч йовна. Жил болһнд унһлад, унһнь хойр-һурвн жил болж йовад унһлад, бүкл ажрһ адун болж одсн, алг адун. Алг адута көвүн тегэд ода санжана: тер алг адундан күрэд, көгшн алгч унһан көтлж ирэд, алад, махинь чанж идэд, тер кел дассан гергндән келэд, үкнэв, ода иим нег күчр юмн болжана эн.

Тер кевтән цандгин уснд дурта, тер жирһлиг эклсн бидн хойрулн үкнэвидн, тийгэд хойрулн үкнэвидн хамдан, – гиж көвүн санж йовна. Тийгэд адундан орад, арһмжан суһлж авад, һазаһаснь көгшн алгчндан хаяд, көтлэд, һарна. Көтлэд һархла, ардаснь дөнжнмүднь дахад гүүнэ, бээснь дахад гүүнэ, дааһнь дахад гүүнэ, бичкн, эн жил һарсн унһнь дахад гүүж йовна эн, экән дахад. Тегэд унһн ард үлдэд, ахиртаһан, эгчиртәһән ард

үлдчкэд, гүүһэд-гүүһэд күрч ирчкэд, мөрэн көтлж йовсн эзнэ өмн бийэрнь гүүһэд:

– Ээж, ээж, чамаг эн эзн ю хээж көтлж йовхмби? Кезэнэһэ көдлмшэс чи сулдлч, ода яахар йовхмби? – гиж унһн инцхэж йовна.

Тиигхлэнь көгшн алгч иим хэрү өгчэнэ:

– Э-э, хээмнь, энчн бидн жирһлэн хойрулн экллэвидн. Ода тер гергнь, амнь сунсн күүкд күн, амралго бээһэд бээхлэ, ода эн юмна нуувч хамгиг медсн, келн хамгиг медсн, дассн учрар келж болшго болв чигн, күүнд келсн цагтан тер ормдан үкх, тегэд ода яһв, кегв, цааранднь тесч бээж болшго, тегэд намаг алад, хойрурн хамдан үкхэр иигэд йовж йовनावидн. Тиигхлэ дэкэд нег эргэд гүүһэд:

– И-ха-ха, – гиһэд инцхэхэд, келж йовна, – ээж, ээж, энчн ямаран күмб, ода чамаг адундан хэрү тэвчкэд, гүүлгэд хэрэд, гертэн өөрдж ирэд, гергэн:

«Наар, наар, келүлж авхар бээсн үгэн келүлж авнч?» – гихлэнь, «Авнав», – гиһэд, гергнь гүүһэд һарад ирх. «Мэ, авна гидг эн, мэ, авна гидг эн!» – гиһэд, ут шилврэрн гертнь оруллго, гергиг һурв-дөрв эргүлэд көөһэд оркхла, «ой, керго, төрүү керго, хөөннь чамаг ээрхшүв», – гиһэд гергнь келх. Тиигэд, тер хуурх бээжл, – гиж унһн инцхэж йовна.

Тиигхлэ, мана көвүн санж йовна: «Я-а, йир эн олдх юмн эн, ой, ода мал-адусн болвчн, дорас өсснь урд һарснасн өөдэн һарад йовдг юмн. Хальмгин үлгүр: «Өмн һарсн чикнэс хөөн һарсн өвр урһна», – гиһэд, өвр утлм чикнэсн, үлгүр тедү мет, мини эс медсиг, эн көгшн ээж алгчн эс медсиг, өцклдүр һарсн унһн келж өгч йовна, – гиһэд зөвтнь багтад, алгчна арһмжинь суһлж авад, адунднь тэвчкэд, мана көвүн гүүлгэд аашна.

Гүүлгэд йовна, гүүлгэд йовж, уурнь халад, бийнь ууртан бүтж йовсн, седклнь талваһад, өөрдж ирж йовад, хээкрж йовна:

– Эй, кукн, одак келүлж авхар бээсн үгэн келүлж авнч? – гихлэ:

– Ой, авнав, авнав, – гihэд, гергнь тосад, һарад ирнэ.

– Нэ, авна гидг, – нег ут, нээмэр гүрсн шилврэрн шилвэрнь оражаһад, гергиг һурв эргүлэд оркхла, гергнь келжэнэ:

– Я-а, яһлав. Терүгичн би кезэнэ мартчклав. Чини ода болшго гисн юмичн болһхар седжэхшүв, – гihэд, гергн хэрү бийэн татж авад, геглзэд бээнэ.

– Не, гем уга. Тиигэд мана тууль төгсн гиж йовна.

Тегэд терүнэс авн хойрулн негнь болх гисэн болһад, тиигж зовлң үзүллго, ээрлго, хоолынь авхуллго, мөшклго, хойрулн сээхн, седкл тарһн, нег-негнәннь эвт багтсн, эңкр хойр садн болад, амрад амсн-үмсн жирһэд бээнэ.

Ахр толь.

Алгч – пегай, пестрая (о масти самок животных);

арһмж – аркан, лассо;

хучлһ – покрывало, пеленка;

цадтлан идх – наестся досыта;

цандг – лужа.

Сурврмуд.

1. Кенэ гер-бүлд көвүн төрнэ? Яһж өснэ?

2. Көвүн ю кеснднь моһа аң-аһурсна кел меддг билг өгнэ?

3. Күүнэ кишг көвүн авч чадву?

4. Гергнь көвүг яһж зовав? Кен сэн селвг көвүнд өгв?

Даалһврмуд.

1. Толин көдлмш кетн, шин үгмүд тодлтн.

2. Айслулж нүүрэр умштн.

3. Зура тогтатн.

ЭЛЬДШЭ ЭРДНЬ

(1959)

Эльдшэ Эрднь – Хальмг Таңһчин улсин шүлгч, Советск Союзин Герой Делгэ Эрднин нертэ мөрэн лауреат, Хальмг Таңһчин бичэчнрин ниицэнэ ахлач, «Улан Зала» гидг келн-эмтнэ мөрэн лауреат, Хальмг Таңһчин сойлын ачта көдлөч.

Эльдшэ Эрднь Яшкуль селэнд 1959-гч жилин киитн намрин харһу нег өрүһэр төрж һарв. 1977-гч жилд Яшкуль селэнэ дундын школыг төгсэснэ хөөн, көвүн Хальмг университетин төрскн келнэ энгд сурч, уул хальмг келнэ, урн үгин үүдэврмүдин нэрн тоотла таньлдж, учр-утхинь, ончрлтынь шинжлв.

Олн-эмтнд нернь темдгтэ номт болн бичэч Анатолий Шалхачович Кичиков тер жилмүдт төрскн келндэн сүзгэн тусхасн оютнрин төлэ «Һорьк» гидг нертэ урн үгин кружок бүрдэсмн. Эн урн үгин кружокд оржасн оютнр хальмг бичэчнрин шүлгүдлэ таньлдсн деерэн, теднэ идэһинь, учр-утхинь цээлһж, орчулж, кев-янзлань, нуувчлань таньлдж, нэрн шалһлт, шинжлт кеж бээсмн.

Ик сурһуль авчасн цагтан, аһу ик медрлтэ, мергжлттэ багшинрин лекцс соңссн деерэн, Эльдшэ Эрднь Хальмг Таңһчд болн Эрэсэд нернь туурсн Калян Санжин, Эрнжэнэ Константиné, Көглтин Даван, Инжин Лижин үүдэврмүдэр икэр шилтж, эднэс үлгүр авч, эднэ шүлгүдэр өврмж кеж бээсмн. Ах үйин бичэчнрин үүдэврмүдлэ таньлдлһн ик тусан күргснь мөн.

1978-гч жилд «Һорьк» кружокд медрлэн өөдлүлж бээсн оютнрт өргмжтәһәр, билгтәһәр умшлһна кичәлиг шүлгч Буджала Егор заасн санж. Тегәд эн оютнрт дурта шүлгән чеежәр дасад, өргмжтәһәр келж өгх даалһвр өгнә. Дарук кичәлд Егор Андреевич Эльдшә Эрдниг шүлгән умшхинь сурна. Тиигәд таньлдсна хөөн Буджала Егор баахн шүлгчин үүдәврмүд умшад, шинжлж хэләһәд, ик зууһинь хусад, зәрминь чиклж ясад, дуту-дундынь зааһад, нөкд болад, йөрәлин үг бичәд, «Хальмг үнн» гидг газетд 1978-гч жилд түрүн болж шүлгүдинь барлсмн. 1982-гч жилд Эльдшә Эрднь ик сурһулян ончта сээнәр төгсәһәд, Цаһан Усна школд хальмг келнә болн урн үгин багш болж көдлнә. Терүнә хөөн Яшкульск района бичкдүдин зурачин школд багшлна. Багшар көдлн бээж, Эрднь шүлгүд бичнә.

1985-гч жилд Эльдшә Эрднь «Теегин герл» седкүлд ирж көдлв. Тиигхд эн седкүлд хальмг әңгин һардач Лиж Очирович Инджиев көдлжәсн бээж. Эльдшә Эрднь нертә бичәчин өөр көдләд, терүнә келсинь, заасинь тодлад, бичсн тоотыг яһж чиклж ясдгинь хэләж медәд авснь энүнд өсхднь ик олзта болв. Инжин Лижин һарар цуг хальмг бичәчнрин үүдәврмүд давж һарсмн. Иим ик дамшлтта болн медрлтә күүнә өөр көдлснь ик туста болсмн. Инжин Лиж ачта амрлһнд һарсн цагт шүлгләни әңгиг Эльдшә Эрднь толһалсмн. Хальмг оln-әмтнә бичәч Тачин Анжа, бичәчнр Буурла Николай, Пүрвән Валерий шүлгчин литературин хаалһд төлжлһнд дөңгән күргцхәв. Хальмг оln-әмтнә шүлгч, нер туурсн бичәч Көглтин Дава «Теегин герл» седкүлд орж көдл гисн селвг өгәд, хаалһинь зааһад, нөкд болад, даңгин хэләдг бээсмн. «Күн дөңгәр, шовун далвагар» гидгәр оln бичәчнрин дөңгәр Эльдшә Эрднин билгнь жил ирвәс төлжәд, күч авад, өөдм тал нисдг болад бээв. «Мини хавр» гидг шүлгүдин хураңһунь Советск Союзин Герой Делгә Эрднин нертә хальмгин баһчудын мөрәһәр ачлгдв. Жил ирвәс шүлгчин харцнь

хурцгадад, билгнь батрад, үүдэврмүдин учр-утхнь гүүнрэд, чинврнь чаңһрад йовна. Эльдшэ Эрднин урн билглэнд һоллгч орм эзлдгнь – шүлглэн мөн. Шүлгч хурц хэлэцэрн эмдрлин һол йовдлыг, күүнэ хөв-кишгин бээдлиг, теегин хуврлтиг болн нань чигн олн седв-төриг ширтж судлад, шинжлэд, урн зокъялмудтан босхч үзүлнэ. Теегин үрн болсндан шүлгч хальмг теегиг магтж үзүлнэ, теегэрн бахтна, теегэрн омглна.

* * *

Эврэ байн келэн,
Энкр төрскн авъясан
Тевчхэр эс седснлэ,
Төрскн улсин туужиг
Тодлх седвэр угала,
Тенд-энд харһхларн:
«Хальмгас энүнд үлдснь –
Хоосн хар нүдн,
Хээмнь», – гиж,
Хавтаж би ичнэв.

Сурврмуд.

1. Юунас бичэч ичнэ? Шүлгэс хэрүһинь олж авад умштн.
2. Юңгад «хальмгас энүнд үлдснь – хоосн хар нүдн» – гиж бичэч товчлж бичнэ?
3. Хальмг келнэ тускар ямаран шүлгүд меднэт? Кен бичсинь келтн.

Хавр

Халун нарни күчэр
Хурсн цасн хээлв.
Теегин судцн болмар
Тарлдж, хорькс хурлзв.

Хавр, хавр, хавр –
Хамг эмтнэ байр.
Ээлтэ мини энкр
Экин магна тиньгр.

Дэknэс орчлн хуврэд,
Даралдж, хувцан сольв.
Төрскн һазрм сээхрэд,
Түрүн цецгүдэр хучгдв.

Хавр, хавр, хаврм!
Хоорндан садмуд шимлднэ...
Хээртэ иньгэн санж,
Халун зүркм күгдлнэ.

Сурврмуд.

1. Ямаран үгмүдэр бичэч хаврт дуртаһан үзүлнэ?
2. Таднд хавр таасгдну? Хаврин һурвн сар келтн.

Аавин һанз

Аавин модн һанз
Харлад өнчрсн кевтнэ.
Амндан зууһад энкрэр
Хадһлдг эзнэ уга...

Аавм шавр гертэн
Бийим тосдг билэ.
Айта цээнхэн кеж,
Байсаж тоодг билэ.

Һанздан адһм угаһар
Һал орулж нердмн.
Нигт ута бүргүлчкэд,
Нанур бүләнәр хэләдмн.

Аавм бийим энкрләд,
Толһаһим илдг билэ.
– Ачм, соңслчн, – гиһәд,
Тууль келдг билэ.

Сонһн сәәхн тууль
Соңсхдан дурта биләв.
Бүлән һанзинь илж,
Би нааддг биләв...

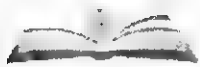
Һашун ута бүргүлдг
Мөнгн цокурта һанз
Һанцхн эздән биш –
Маднд энкр билэ.

Һанзнь хәр һазрт
Һарлцсн теегинь санулла.
Догшн Сиврин киитнд
Дула аавдм хадһлулла.

Аавм байрта цагт
Һанздан тәмк нердм.
Һундлынь утанд хүврәдг
Һанздан энкр болдм.

Аавин модн һанз
Амрчах дүртэ кевтнэ.
Эзнәннь туск санвр
Эн батар хадһлна.

Ахр толь.

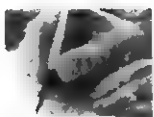
Ач – внук по сыну, племянник по брату;
һанз – курительная трубка;
һорьк – ручей;
һундл – печаль, грусть, тоска;
ичх – стыдиться;
санвр – размышление;
тэмк нерх – набить трубку табаком;
шимлдх – шептаться.

Сурврмуд.

1. Бичэч шүлгтэн юуна тускар бичж? Һанзнь кснэ бээж?
2. Аавдан бичэч дурта бээжий? Ямаран үгмүдэр дуран үзүлнэ?

Даалһврмуд.

1. Аавиннь тускар келж өгтн.
2. Шүлг чеежэр дастн.

КЛАССИН ХӨӨН УМШХ ҮҮДЭВРМҮД

Чикнэ дүнгэ көвүн

(Тууль)

Чикнэ дүнгэ көвүн эк-эцк хойрта, нег харгч иңгтэ. Харгч иңгэн унад, кииц авхар одна. Киицэн ачад бээжэтлнь деерэснь хур орад, хурт хорһдад, темәнәннь өмн сууна. Деернь нег хамхул кийсч ирэд, көвүт немрлнэ. Темән авад өмкхлэрн, хамхулта хамднь идчкж. Темәнәннь геснд орж авчкад, чикнэ дүнгэ көвүн сууна. Харгч иңгн герүрн һарад йовна. Герин һаза ирнэ. Эк-эцк хойрнь киицэн буулһж авад, көвүһән хээхлэ, көвүнь олдхш. Тегэд көвүн яһсн болхв гиһэд, темәһән негжэд, арһсан негжэд, олдж эс өгхләнэ, темәһән ална. Темәһән алад, гесн-гүзәһәрн хээнэ – олдхш. Темәнәннь һолһаһинь авч одад кеер хайчкж. Тенд хол һазрт орж оч. Тиигэд тер көвүн тер кевәрн һаза бээтлнь, һолһаг хот эргж йовсн чон авад идчкж. Чоныг идхлэ, чонын гесн дотр орж оч. Чон һарад йовна, хот эргэд, хотнд хөөнүр орн гихлэ: «На чон, ца чон», – гиһэд гесн дотрнь хээкрэд, хот идүлхш. Тиигэд йовтл чон гидг юмн элкнь харлад, харһнхдан күрэд ирхләнэ, нег амха шүдтэ арат харһна. «Чон, чон, мууха му бээдл һарсмч. Яһвч?» – гинэ.

– Йир амтн уга. Иигэд нег йовж йовад иим һазрас – иим хот идлэв түүнэс хоорнданднь хөөнд орад, хотнд орн гихлэ: «На чон, ца чон», – гийһэд гесн дотрм хээкрэд юмнд күргхш, гижэнэ.

– Не сэн, тиигхлэ чи үүнэсн һарад йовн, хужрт од. Хужрин һашун уснас уучкад, толһаһас дорагшан гүүһэд, деегшэн гүүһэд бэ, – гиж арат селвг өгнэ. Тиигэд тер кевэрн чон одна, хужрин һашун ус ууһад хурдлад гүүжэтлнь элкнь көдлнэ. Аштнь чикнэ дүңгэ көвүн һарад йовж одна.

Тиигэд йовж йовтлнь генткн хадмудтан оч йовсн күргн харһна, хаалһ деернь сээхн гидг бүлү кевтнэ. Бүлүг авад хав-тхлчкад, хойр күргн эгч дү хойрдад, келсн хадмудтан ирэд бууна. Хот-хоолан ууһад, тегэд токарсн цагт хө алх болна. Хө алх болад герин эзн бүлү хээхлэ, утх бүлүддг бүлү уга болна. Бүлү эс олдхла «Ой, һаза нег һээһэ гидг бүлү бээнэ», – гиж хойр күргн келнэ. Олж авлавидн. Тер бүлү авч ирэд өгнэ. Тер бүлү авч ирэд өгхлэ, бүлү утх хойр наалдж одна, һарчахн уга. Тиигэд чикнэ дүңгэ көвүг одак утхтахинь авад завд тэвчкнэ. Сө одакс хот-хоолан ууһад унтна. Хойр күргн һалын барун бийэр, хойр күүкнэ орна өмн бийэр эмгн өвгн хойр орн деерэн. Эмтн унтхла, одак көвүн утхан авад, хөөнэснь нег хө алад, гүзэтэ сүүринь күргнэ дор асхад, одак хөөнэ хурһиг хойр күүкнэ өврт чикчкэд, семжэрнь өвгн эмгн хойриг бүркчкнэ. Өр цээнэ, хойр күргн бийэн хэлэнэ – баасн. Чини сүүр, мини сүүр, боллдна. Теднэ ду соңсад, хойр күүкн серэд хэлэхлэ – хойр күүнэ хо-орнд – хурһн. «Чи хурһлвч, би хурһлв», – болад хойр күүкн керлднэ. Эднэ ду соңссн эмгн өвгн хойр серчкэд көндрхлэнь, царцж одсн бүркэтэ семжэн татлдад: «Чи көнжл шуулжанаач, би көнжл шуулжанав», – гийһэд өглднэ эдн. Тиигэд өглдэ бээтлнь, одак чикнэ дүңгэ көвүн завгтан инэһэ-инэһэ бээһэд, һолһань тасрад, бийнь үкж одв.

Моһа-көвүн

(Тууль)

Кезэнэ нег цагт эмгн өвгн хойр һанцхн хар цоохр бүрүтэ бээж. Шарлж хадад түлдг бээж. Нег дэкж шарлж хадад, авч ирэд, барун бийдэн орулад оркчкна. Тер шарлжн заагт нег моһа ирж. Тер моһа нег хонад, термин нег үдэрт күрнэ. Хойр хонад, термин хойр үдэрт күрнэ. Һурв хонад, термин Һурвн үдэрт күрнэ:

– Не, аав ээж хойр, хаанд худ болый гиж келтн, – гинэ.

– Не, ода яахв би, – гинэд, хар бүрүһән хазарлж унад, өвгн хаанаһур одна.

Хаана герин үүднд ирэд, хар бүрүһән көндлң зогсаһад:

– Хан ах, худ болый, – гив.

– Ай, эн юн күмби? Бэрж авад, дундаһурнь шуулад, хар бүрүднь теңнэд тэвтн, – гив.

Хаана зокалар болад, хойр эңглж шуулад, хар бүрүднь теңнэд тэвчкв. Хар бүрү герән темцэд, күрэд ирнэ. Эмгн һарад ирчкэд, өмэрән киисэд – өвдгән авад, хооран киисэд – тэкмән авад, уулад орж ирнэ:

– Юунд уульвт? – гиж моһа сурв.

– Өвгим шуулад, хар бүрүднь теңнэд тэвчкж, – гинэ.

– Нааран орулад эвтнь тэвэд орктн. Та бийтн һарад, һазаһур йовжатн, – гив.

Эмгн өвгән герт орулад, эв-эвтнь тэвэд, һаза һарад бээв. Моһа деегүрнь хойр һацадж һарад оркхла, өвгн босад бээв. Манһдур өдртнь дэкэд өвгиг илгэв. Өвгн дэкэд одв. Хаана герин үүднд хар цоохр бүрүһән көндлң зогсаһад:

– Хан ах, худ болый, – гив.

«Эн күн негтэ күн кевтэ», – гиж санад:

– Наар, бу, – гив. Өвгн буув. – Юн күмч? – гив.

– Отгасн тесркән бээдг эмгн өвгн хойр билэвидн, – гиж өвгн

келв. – Эмгн шарлж хадж авч ирлэ, гертэн орулсн – терүнднь нег моһа ирсн бээж. Тер моһа нег хонад – нег термин үдэрт күрэд, хойр хонад – хойр термин үдэрт күрэд, һурв хонад – термин һурвдгч үдэрт күрэд, намаг хаанла оч худ болтн гиһэд илгэснд ирлэв, – гив.

– Өцклдүр өдр чамаг алад тэвчклэвидн, яһад эмдрвч?

– Намаг моһа эмдрүлв.

– Не, худ болый. Мини герин үүднэс эврәннь герин үүдн күртл алтар тагт тэв. Хойр талаһурнь мөртө күн хавлад идм, йовһн күн дүүлэд идм зер-земш урһа. Эврәннь герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа. Мини герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа, – гив. Өвгн уульсн-дуулсн хәрж ирв.

– Юмби? – гинэ.

– Мини герин үүднэс эврәннь герин үүдн күртл алтар тагт-тэв. Хойр талаһурнь мөртө күн хавлж идм, йовһн күн дүүлж идм зер-земш урһа. Эврәннь герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа. Мини герин үүднд оһтрһуд күрм улас урһа. Тегэд худ болый, – гив.

– Не, тертн сэн. Ээж, та нег үүрг шарлж авч иртн. Аав, та нег уут улан шавр авч иртн, – гив.

Өвгн эмгн хойр келсн тоотынь авч ирцхэв.

– Хаана герин үүднэс авн эврәннь герин үүднд күртл хойр талан цацад иртн, – гиж аавдан келв. – Ээж, та шарлжна өндр болдгаснь уласн болтха гиһэд, хаана герин үүднд хатхн, нег өндрэснь эврәннь герин үүднд хатхн. Үлдсн шарлжинь хайсн шоран хэврһәрнь хатхн, – гив.

Эмгн өвгн хойр келсинь күцэв. Маңһдур өрүнднь хэлэхлэ, хаана герин үүдн күртл хэлэж болшго гилвксн алтн тагт болж. Хойр талаһурнь мөртө күн хавлж идм, йовһн күн дүүлж цаглшго ик темсн урһсн бээж. Тер кевтэн хар бүрүдэн хүрмән ачж һарад, алтн тагтар одв.

– Эн һурвн күүкнэс алькинъ авнач? – гиж хан моһад келв.

– Кен бийдэн дуртаһинъ авнав, – гив.

Хан һурвн күүкиг дуринь сурв. Ик күүкнь.

– Я, тэтэ, моһад күн оддмби? – гив.

– Я, тэтэ, моһад күн оддмби? – гиж дундк күүкнь келв.

– Би однав, – гиж дунь, әмтин бичкнь келв.

Әмгн өвгн хойр хар бүрүдән хаана отхн хар күүкиг унулад, хар бүрүһән хазараснь көтлөд һарв. Хар гертән күрэд ирхлә, хэврһднь ооср-бүч уга ора цаһан өргә бәәж. Авч ирэд, әмгн өвгн хойр ооср-бүч уга ора цаһан өргәд орулад оркдг болна. Манһдур өдртнь моһа хүвлһәнән гергндән дүрүлэд, хурмустан тенгрин күүкдлә нааднав гиһэд, хун хүвлһән авад, хун болад, һаң-һун гиһэд нисэд йовад одна.

– Әмән алн гихлә, эн хүвлһиг өг, эс гиж күүнд бичә өг, – гив.

Арднь хойр хадм эгчнь ирэд:

– Залуннь хүвлһиг ас, эс гиж чамаг алнавидн, – гив.

– Нанд уга, – гив.

– Шулун ас, – гиһэд, хулсар һал түлэд, элкәрнь шарв.

– Эн бәәнә, – гиһэд, барун шиврлгиннь гүрә заагас моһан хальс өгнә. Авад, «ю, тэтә» гиһэд шатжасн һалур хаяд оркв. Хаяд оркхлань, шурд гиһэд шатад, моһан цогцин дүңгтә утан пурд гиһэд, өркәр һарад одв.

Хойр эгчнь хәрэд одв. Күүкн өркәр хәләжәхләнъ:

– Менд бә, – гиһэд шар толһата хун нисэд йовж одв. Өркәр алтн билцгән хайж өгв. Хайж өгчкәд: – Нама гиж, бичә хәлә, – гив. – Би тенгр һазр хойрин шавшлһнд оч бәәх күмб, – гив. Күүкн тегәд шугшад ууляд, алд делм төмр тайг келгүлж авад, төмр хойр сөөкә келгүлж авад, гүүһэд һарв. Төмр тө болтлнь гүүһэд, төмр сөөкәһән элтлнь гүүһэд, ик тенгр һазр хойрин хо-орнд күрэд ирв. Ора деерән ор һанцхн цоорхата чолун бәәшн бәәж. Эргәд мөргәд орхан хәәв. Үүдн уга болад бәәв. Нег нисч йовсн улан хоңшарта хорд гидг шовун келв:

– Хамаһас йовлач, кенэвч? – гив.

Бер күргнәннь тускар келв. – Не, эн бээшң һурв эргэд, һурв мөргэд, барун ээмәрнь давшад һар. Ора деернь ор һанцхн цоорха бээдмн. Тер цоорхаһар орад, барун бийдк орн дор орад кевт. Күргнчн ирэд, чивһстэ ятхан цокх, – гив. – Хамг һазрин шовун хамг тер нүкн деер биилх. Тегэд цээһән ууһад, барун бийдк орн деер унтх. Унтхлань, босад тевр. Кемржән алдад оркхлаг, хөөннь бәрж авч чадхн угач. Чи терүнәсн һардг арһ уга болад бээхч, – гив.

Не, түүнәсн һурв эргэд, һурв мөргэд, барун ээмәрнь давшад орв. Орад, барун бийдк орна кәл дор кевтв. Күргнь хун болж ирэд, нүкәрн орж ирэд: – Пуф, юуна үнр һарчахмби, – гиһэд, нээмн чивһстэ ятхан авад цокв. Хамг делкән шовун цуглрад биилв. Түүнәсн цээһән зооглад, барун бийдк орн деерән һарад кевтв. Терүндән дуг тусад унтад одв. Унтад одхлань, цеб босад теврв. Теврэд тәвлгә бәрв.

– Юн күмч? – гив.

– Я, хээмнь минь, намаг альк һазрас ирв гиж медвт, – гиһэд харһцад киисэд одв. Терүнднь үүд-түүд күргдгә үүлн цаһан эмиг түркәд, эдгәһэд оркв.

Тедн хоюрн бээһэд, өдр-сә медлгә һурвн жил болад оркв. Нег көвүн һарв.

– Уульж бээдг болвзач, һарч һазр хэлэй, – гив. Һарад, һазр хэлән гихлә, хаана герин барун бийд ора деерән ор һанцхн цоорхата бээшң бээж. – Мана аавин өөр ирчкж кевтәвидн, – гив. Не, түүнәсн хоюрн хаанд гиич одна. Хан: – Ю авнач – дуртаһан ав, – гинә. Моһа-көвүн:

– Йир юм авхшив, – гинә. – Болв хойр юм авсув, хойр хадм эгчим өгтн, – гинә. Хойр хадм эгчән авад, герин барун эркн зүн эркн хойрас күлчкәд, орхларн – нурһнась олңгин сур авад, һархларн – һанзһин сур авад, зовлң эдлүләд, амрад-жирһэд бээж.

Улан залата хальмгуд

(Дун)

Үгнь болн айснь улсин

Үвлэнгүдэр бээсн гинэ,
Хальмгудан гинэ,
Үвлин түрүн сарднь
Хамад авад бээвлэ.

Үвлин түрүн сарднь
Хамад авад бээвчн,
Өлсн, түрх зовлңгинь
Үзүлэд бээвлэ.

Асхн һурвн часла гинэ
Автомашид көлгнэ,
Авч йовхар белн болад,
Хэрглдэд бээвлэ.

Автомашид көлгнь гинэ
Хэрглдэд бээхинэ,
Ааһта хальмг цэнь
Асхрад, үлдэд бээвлэ.

Нүүрс ачдг гинэ
Вагодан, вагодан
Нүүлһхин төлэ гинэ,
Сулдхад бээвлэ.

Нүүлһхин төлэ гинэ
Сулдхад бээхлэрн,
Нүүлтэ, буйнтаһинь
Йилһсн болхнь яһна.

Улан гинэ ширтэ
Вагонднь, вагонднь
Уулюлад, шуугулад,
Авад һарад бээвлэ.

Улан гинэ залата
Хальмгудын гинэлэ,
Уулын бел болһнар
Тарагдад хайнала.

Жирн гинэ төгэтэ
Поезднь, поезднь
Жиржннүлэд, ширжннүлэд,
Чирэд авад һарвла.

Жирһл гинэ үзх гинэ,
Наснднь, наснднь
Зовлңгин икин гинэ
Заявла, заявла.

БАСЦГА БААТР

Зурһан

Зуна дунд сарин арвн тавна сар мандлад бээнэ. Сарин сарулд, маштг шавр герин һаза келтэ гидг нэр болжана. Нээрт ирсн улс эк-толһа уга, көвэ-зах уга кеерлдэд ирцхэж.

Домбрн, сөңчнр улсин дун ниилдхлэрн, шуг-шуг гиһэд бээнэ...

Герин үүдн хоорнд баглрад суусн күүкд, берэдин захд зөвин дунд нурһта, төвшүн хар-улан бер, хажудан нег бичкн күүктэ сууна... Эн асхнь дуусн гилтэ дун-шун уга суусн бер хажудк күүкнәннь чикнд шимлдэд, хойр-һурвн үт келчкэд, бийнь бо-сад, гер эргж һарад, нег-негән дурасн маштг шавр гермүдин

хажһр-хажһр уульнцс заагур йовад, лавкин үүдндк дөрэд күрэд суув...

Удсн уга, берин тоолж суусн тоолвриг тедүкнд йовсн күүнэ көлин э салвлв... Э һарсн һазр тал хэлэн, бийэн хэләһэд аашсн кү үзв.

– Менд, Зурһан, – гиж ирж йовсн күн берэс сурн, хэрүһинь өглт, хажуднь одад суув.

– Менд, – гисн хэрү э ямаран чигн сонр чиктэ күн соңсш уга дүнгэ арһулхн һарад ирсн, сууж йовсн күүнд эрэ соңсгдв. Урднь, зуна сарин цецгүд көөж буудг альвн алг эрвэкэ мет эрвлзэд, түрүн негитн һарһж оркад, хойрдгчднь орхв гих саната йовдг Зурһанас иим э һарсн, ирсн күүнэ дотркиг уутърулад, берин зовлнднь орлцж, арһта болсн хөөннь, бериг эн зовлңгаснь һарһх седкл орулв.

– Зурһан, яһвч? – Юн болв? – гиж ирсн күн сурв.

– Утар татад, дала юм келэд суухшв, зуг нег... цөөкэхэн үг келнэв, – гиж Зурһан келж сууна. Чамас ондан мини келсн үгдм бүтн хэрү өгдг, мини седклин зовлң меддг күн уга. Һанцхн хэлэсн күн чич. Өцклдүр чамаг ирхдчнь му бичэ сантха гиһэд, чини өмн уульж бээсн бийм нүдэн арчад, чирәһичнь хэлэж инәһэд, буру хэлэж, нульмсан арчад, медүлл уга һарһлав. Болв чамас йир юм нууш уга. Эн кевэр бээхнь үзсндм орхнь, үзхм ик, тегэд чамд цугтаһинь келэд, чини нег батта селвгичн авнав.

Мини эк-эцк, аав-ач уга цуһар медэд, намаг эн һучнд одхшв гиһэ бээтлм, «күзүндчнь чолу уяд уснд хайна бидн, од», – гиһэ бээж, күчнэс өгсн биший. Ода һучнд одад, долан сар давж йовнав, тер бийм нег өдр маңна тиньгр бәәһэд угав. Һучн эрк ууһад, көөһэд, мөңгән шүүгдэд ирхлэрн, нанар ууран һарһна, – гиж Зурһан, тууль мет, бийиннь зовлңган туужлад, келэд ирв.

– Нә, тегэд Һучнд үндән дур угавч? – гиж хажудк күнь сурснд.

– Я, һә кехнчн, тер дуран, чонд хөн яһж дурта болдмби? Йи-

рин тесч бээнэ гидг нанд йир күчр болад бээнэ, – гиж Зурхан келв.

Ирсн күн зөвэр удан э уга, ухалж бээһэд келв:

– Тиигхлэчнь иигий: би даруһас тедн тал однав, тиигхлэрн цугтнь цээлһж келж медүлсв. Тедн юн гидг чигн, тегэд медий. Нэй?

Тиик чигн угов. Болв теднчн герт буг, төрл-саднаннь чирэ улалһх гийһэд ээсн деерэн, авсн юмнасн ээхмн. Бээхтэ, байн улс гийһэд ээцхэх теднчн, – гиж Зурхан келэд, күүнэ чирэ хэлэв.

– Ода байнас ээдг кен бээнэ болһнач. Дэкэд болхла, тенд бээсн төрл-садна ичр хэләһэд, күләһэд күн яһж хатдмби? Би эвтэн орулж чадхв.

– Нэ, сэн. Нэр орнч? – гиж келэд, Зурхан босад һарв...

II

Тер асхна хөөн, нег цө хонсна хөөн, одак күн Зурхана төркнд күрэд ирв. Зөвэр өндр нурһта, арвн дола-нээм күрч йовх, отхта үстэ, хар-улан көвүн бээж. Герин деед өмн булнд өвцүндэн күрсн сахлта көгшн өвгн, онһцин салмта модар кесн орндган йохаһад, шанаһан түшэд, көвүнэс ю-бис сурад, соңсад кевтнэ. Көвүнэ өөр зерглдэд, өвгнэ эмгн Цаһан – тэв шахж йовх дүнгэ заглюн эмгн хая-хая бешин унгд алтн-шарар нульмад сууна.

«Манжин зе көвүн ирж, оч шикр идия», – гилдэд һазаһас бичкн күүкд орж ирлдэд, хүвэн авад, хэрү һарлдад бээцхэнэ.

– Удан болхийч үнд, Яца минь, – гиж өвгн сурв.

– Йир медж бээхшив. Асхлад йовх санатав, – гиж көвүн келэд, зөвэр удан болж бээһэд: – Зурхан тал золһж одад угайта?– гиж сурв.

– Уга. Эрк-чигән уга яһж золһж одхв? – гиж Цаһан келв.

– Тиигхлэ, ода одад чигн керг уга кевтәмби, – гиж көвүн келлһнлэнь:

– Яһж бээхмби? Одад бээхгов, зуг хол болад одл уга бээлэ бидн. Дэкэд болхла, ахнь – теңгст, ирхлэнь, нег күн кевэр золһж одый гиж санла бидн, – гиж өвгн келв.

– Һучнахн энд нүүж ирж. Дү күүкнь гемтэ чигн, тегэд Цовда гелнд үзүлхэр ирж сэнж, – гиж келэд, көвүн хавтхасн кир уга цаһан альчуран һарһж авад, чирэхэн арчж оркад:

– Зурһанла харһв би. Та хойр бичэ уурлцхатн. Тан хойрт нег цөөкн үг келс гиж ирлэв... Зурһаниг ямаран-кемэрэнэр бээдгинь та медцхэдг уга болхт. Мана нүдн һатц ю үзэд, ямаран тоолврта, седклдэн килэстэ йовад-йовдгинь кен медхв. Урднь би чигн меддг уга билэв. Зуг одахн Мишкинд болсн Санжин күүкнэ нээрт харһад, нүдндэн доһлн нульмста цугтнь келв, – гиж эклэд, көвүн Зурһана бээх бээдл, үзжэх зовлн хамгинь цугтнь цээлһж келж өгв.

– Нч...Нч... иим юмн бээдв. Йосндан чирэхэн көөднэ гидг эн болж бээх угав. Я, би сана билэв... Тан хойриг нег иим юм һарһхитн медэ билэв, – гиж келэд, өвгн босад, шагшрад, нааран-цааран йовад бээв.

– Яах билэ, күзүнднь чолу уяд, уснд хайхас ондан арһ уга. Көвүн юмн биш, күүкн юмн элд болв чигн үрэ йовдг юмн. Түүгэр йир кен дутх билэ, – гиж хажуһаснь нег һаһцхнь босад ирв.

– Мини келсиг соңсл уга бээцхэлт, нүл-буйнднь орлцх болж бээсн сэн һаһцнрнь ода яһдгж, – гиж Цаһан келв.

– Яах билэ... Алж хайнав. Түүгэр юн ээхдэн бара кеж, ичхдэн халх кеж бээлһхв? – гиж Манж өвгн келэд, дээвлэд, доһлн-доһлн гиһэд, орн деерэн одад суув. Өвгн ууртан бүтэд, мел сууж босад бөөнө.

Гер дотрк шууган гүджд одв.

– Таниг уснд хайтха гиж күүк һарһсмби? Чи мини күүк уснд хайх юмбч? Тиигтлэн чи түүгиг йисн сард элкндэн тееһэд, үзх-үзшго зовлңган үзэд йовсм бишч, яһж алдмбч? Бийстн яһнат

дуртн, зуг күүким хартм асрж өгтн! – болж Цаһан цэцнэд одв...

Тиигэд шууглдж-шууглдж, үг сүүлднэ, Яцан эвт орцхав...

III

*«...Күүнэ экин зовалһнь,
Күчр юмн бээжл...»*

– гиж дуулсн дун һаза ирж йовсн Яцан чикнд жиннэд одв. Зурһан һаза күн ирж йовсн э соңсад, дууһан зогсаһад чиннэд, нүдэн арчв.

– Гертчн күн угай, Зурһан? – гиж һазаһас орж йовсн Яца сурв.

– Күн уга. Цуһар Цовда гелң тал йовж одцхала... Нэ, одаксчн яһва? – гиж Зурһан күсч бээсн төриннь тускиг сурв.

– Йир бээнэ. Эвртэ гидг цүүглдэн болв. Болв келэ-келэ бээж, цугтнэ эвтэн орулув, – гийһэд Яца туужлж оркад немв:

– Ода ю-күүһэн белдэд авч орк.

Авх кергтэ хувц-хунран баглад хуурсн дару, һучн эктәһән, дү күүкән дахулсн орад ирв...

Һучниг орж ирхләнэ, Яца хэрү дахулж һарад, зөв-учринь күргэд келв. Һучн менрэд, сууһад үлдэд бээв. Яца хэрү герүр орж ирэд, Зурһаниг дахулж авад, деегшән һарсн төгән һурвн хаалһд орж авад йовад одцхав. Һучн ардаснь хэлэж-хэлэж, ба-рань тасрсн орминь хэләһэд үлдв.

Улагчрсн сээхн нарн арһулхн дүсэд суув.

Тарху тиим шарлжн һолта өвстэ, маштг кецин ар ташуд зөвөр олн өрк бээнэ. Эн хотн – Һэрән. Үлмж гидг Эрктн нутга эркн байна хотн. Эн Үлмжин хотнд ирхләрн, саак ик зовлңта йовсн Зурһанан үзхт. Зурһан Һучнаһ хәрж ирэд, нег жил күңц болл уга, жилин хойр соргт ялчд йовдг, һазаһан хэлэсн хойрхн һунжта Янһжин Манж гидг күүнд одв. Һазак мал-герәр төрүц юмн уга бээж.

Ээм бүтн, өлмэ дүүрн седкл харһад бээсн хөөннь, нань юн кергтэв? Седкл харһад, эврәннь дулар одсн күн кедү дуту-дульн, түрү-зүдү үзв чигн, тесэд һарх. Тиим күн Зурһан.

ДОРЖИН БАСЦ

Дээчин эк

Тенд фронтын нүүрт
Төгрг харнь дээлднэ.
Теегт, тэрэ хуралһнд
Түүнэ экнь көдлнэ.

Һазрин аль захд
Һарһсн үрнь йовхиг
Өдр сө уга
Оньдин ээжнь санна:

«Альд йовна, көөрк,
Эмдий, аль үквү?
Очн болад, дэрк
Ондан аюлла харһву?

Өршәмж уга сумн
Өрчинь бурһудад оркву?
Орн-нутгиннь төлө
Ончта эмэн өгвү?»

Мис нүүрэн уһавас
Белгтэ йорт оршана.
Мөртө күн үзгдвэс
Байрта зэңг күлэнэ.

Олн-олн өдрмүдэс
Ончта негнь болв.
Бульглен зүркиг тогтнуулгч
Байрта агчм ирв.

Ээжин хурняста һарт
Эвкэтэ цаасн атхгдв.
Энкр, дээч үрнэснь
Эн бичг ирв.

– Өмд-менд йовнав,
Өмэн эрвллго ноолджанав.
Аршм һазр болһниг
Андн нохасас харсчанав.

Олн ю бичхв?
Ода цаг баһ.
Амни цөн үгэр
Өрүн менд илгэжэнэв.

Энкр ээж,
 менд бә!
Эн бичгэн
 адһж илгэжэнэв.
Уралан манахс
 дэврж йовна.
Үүрмүдтәһән би шурһж орнав...

Тенд, фронтд, дэврлһнд
Төгрг харнь урадна!
Теегт тэрэнэ токд
Түүнэ экнь урньдна!

ЭРНЖЭНЭ КОНСТАНТИН

Байн тег

Торһн нооста хөөднь
Теегэн бүркж идшлнэ.
Теегин эзн – хөөчнрин
Туурсн нерднь соңсгдна.

Арта цоохр малмуднь
Адрг, ташуһар дүүрнэ.
Арднь дахдг малчнрин
Ачта нерднь туурна.

Алти өңгтэ буудянь
Ах дүүрж асхрна.
Асрад урһадг тэрэчнрнь
Арл болһинь дүүргнэ.

Буһусин гүн булгудынь
Бурһудад, цумлад илдкнэ.
Буслсн «хар алтнь»
Бээхтэ жирһлд эдлгднэ.

Теегт зег болад,
Төмр хаалһ дөшинэ.
Төрскндм байр ачад,
Тачкнад поезд аашна!

Республикм

Балакан Алексейд нерәдҗанәв

«Аврорин» хасн дүүрән
Аһар цумлж шуугла,
Адргта хальмг теегтм
«Айңһин» сумар буула.

Көдәһин көгсн зегстәһән
Күч авч бадмшла,
Көк теңгс Ижлтәһән
Күтдлж көвәһән давшла.

Ирвс болж күлгүд
Ижлән дуудж иннхәлдлә.
Ирх жирһлән угтад,
Ицлтә үрд босцхала.

Арнзлан тохж мордад,
Арман баатрмуд атхла.
Атисн теегм серәд,
Арслңгин чидләр босла.

Теегин өвс шурдулад,
Теңгсин ус улвртулв.
Төрскән өрчәри халхлад,
Түмн жидән зөрүлв...

Деникиниг, Юденичиг,
Врангелиг
Дөрә доран дарв.

Дээч селминнь үзүрт
Диилврин тугта ирв.

Долан зүсэр малмуднь
Дөчн жилдэн төлөв.
Дүмбр төрскнәннь бүлд
Дүүрн кишгтэ болв.

Өргн теегм тиниһэд,
Өглһин эзнд хүврв.
Өврмж болж дүңгәһэд,
Өндрж республикм делгров.

Шин үрдин асрмжар
Шимтэ малмуд өслднэ.
Шурин дүрэр халһрж,
Шухтнж урһц нээхлнэ.

Эврәннь келэр чимж,
Эрдмин эрднь эдлнэ.
Эн цаган айслж,
Энкр үрдм дуулна.

Теегиннь хазн илдкж,
Туста зөөринь олзлна.
Төрскндэн нерэн туурулж,
Теегинм үрд өслднэ.

Амулцгин залмж Төрскм
Ахлж республикм энкрлнэ.
Алтн Ленинэ орденэр
Ачлж неринь туурулна!

КӨГЛТИН ДАВА

Зуд

Шүрүтэ хар салькн
Шуурһ татад шуугна.
Өлн чонын дууһар
Өр цээтл шуукрна.

Салькна ду соңсч,
Санам теегүр ниснэ.
Зудын зовлң санхинь
Зүркн ишкрж өвднэ.

Көөркс, мана хөөчнр,
Кеер яһж бээнэт?
Аздлсн киитнэс хаац
Альд таанр хээнэт?

Өөж, хөөһөн хайж,
Өмэн харсч болшго.
Зуг, эврэн эгрхлэ,
Зудас хөн һаршго.

Хамаран хаяд тоолвчн
Хаалһ негн болна.
Хальмг күн хөвөн
Халта теегтэн олна.

Зурһан көлтэ зудас
Зулхар седснь – үкдг.
Зууньрж бэрлдсн һалвас
Зөрг чидлтэ болдг.

Йиртмжин үлмэд бидн
Ю эс үзсмби?
Хаалһдан харһсн түрүһэс
Хальмг кезэ зулсмби?

Зөргэн аюлын өмнэс
Зөрж ноолдхитн меднэв.
Даалһвран күцэж, зудыг
Дархитн дуудж иткнэв.

Хойр хавр

Намчлсн ноһан бүчрэн
Нарнур татад сунна.
Евэгч хаврин усн
Йозуртнь тогтж гилвкнэ.

Хаврин чиигин үнр
Хальмг теегт каңкнна.
Һамһр сээхн цецгүд
Һазрас шаһаж бултана.

Цевр цегэхн аһар
Цогц таалж эрвлзнэ.
Цеңкр чилгр теңгрт
Цервэд шовуд жиргнэ.

Наласн нуурин көвэд,
Нег көлэн өргж,
Тоһрун уха туңһаһад,
Тоолвран тоолад зогсч.

Элвг теегин йөркгт
Эрэтрэд хөн тарж.
Тегш сээртэ мал
Ташу көөһэд идшлж.

Хагсу хар хаалһар
Холас машид аашна.
Даралдсн бахнсин сунһуг
Домбрин чивһсншң жиңинэ.

Тер сунһугин дунь
Туужин хавр зэңглнэ.
Күлэсн мана күсл
Күцж йовна, гинэ.

СУСЕН АКСЕН

Зөргин хаалһар

(Поэмин тасрха)

Ааку, Харти, Кирсан...
Арһта, арһта залус...
Асхн нарн орлһнла
Аакун келсэр цуглрна...

Кесг олн хальмгуд
Күүндвр кеж сууцхана.
Хальмгин зовлңгин тускар
Халун төр күүндгднэ.

– «Үнн цаһан седклэрн,
Үнн-һол зүркэрн,
Шин йосан харсч,
Шунж ноолдх йоставидн...»

...Харти Аһш балһснд
Хомутников Васильтэ харһна.
Аакута, Кирсанта хамдан
Амн үгэн авлцна.

– «Мөрн цергт икэр
Манахсиг орулхм, – гилднэ.
– Йовһн церг чигн бас
Йосн кевэр йовлцхмн...»

Хальмгин сэн залус
Хамдан цуглрдг болцхав.
Олна төр күүндж,
Ол дэжж үзлцв...

* * *

Кануков Харти бас
Красовин цергтэ дээлднэ.
Хомутньга Васильтэ хамдан
Хальмг церг тогтана.

* * *

Арвдгч ээрмин комиссар
Аһшур Хартиг дуудла.
Хальмгин оln төрэр
Хартитэ кесгтэн күүндлэ...

Урдк, өмнкөн Харт
Ут-туршднь тоолна.
Хальмгин ут тууж
Хартин нүднд үзгднэ...

Завср чилж – хурлдв,
Зөвшөр хург һарһв:
– «Хальмг церг тогтахиг
Харти Кануковд даалһв».

Хальмгин теегин үрдүд
Халу өргж байслдв.
Хальмг эмтнэ туужнь
Ханлтга хаалһдан орв.

Теегин шин эздүд
Теегэн цеврлж авий!
Алдр орс нутган
Алдл уга дахий!

* * *

Теңгә, Ижлин, Сарпулин
Теегин хальмгуд талагшан
Зөргтә, зөргтә залус
Заавр авад һарлдв...

Хальмг эмтнд дегтрмүд
Харти барлад тархав.
Хальмг келәр сурһуль
Хальмгт һарһхар шиидгдв.

* * *

Харти шин шүлгүд
Хальмг келэр бичнэ.
Хальмгин шин шүлглэн
Хартин бичгэс төрнэ...

* * *

... Харти дэжн шинэс
Хальмг цэрг цуглуулв.
Хойрдгч хальмг полк
Хураһад авад оркв...

Харти Кануков – командир
Хальмг бригадан сурһв.
Хальмг бригад дээнд
Хамань болвчн орлцв.

Хальмг дун, дегтрмүд
Хальмг келэр барлгдв.
Урд уга газет
«Улан хальмг» төрв...

Мана – негдгч шүлгч,
Мана – негдгч редактор,
Мана – негдгч комиссар
Медрлтэ, мергн Харти...

ЖИМБИН АНДРЕЙ

Үүрмүд

1942-гч жил, декабрин 28. Мана полк Яшкуль селэнэ дота хажуд, дүнгнхд 7–8 дуунад зогсчала.

Өрүн. Йирин босдг цаг, номһн салькта. Сөөднь унсн керэн мөр дарм цевр, жөөлн цасн һазр тенгр хойран ниилврт шинкн һарад, юн болжана гиж алнтрж бээх кевтэ, дүнгэсн улвр өнгтэ нарна герлд гилвкнэ.

Эн үвлин сээхн дүүрэнд адһм угаһар минь ода сержэх өрүг бомбин эәһәр бээтхэ, нам чаңһар йовж, көрө шарлжнла көлөн харһулж, э һарһж эвдх санан кенд чигн орш уга. Харм ...

Үвлин ут, тогтун сөөни дуусн тунсн цевр аһарт, дэжж машидин, теднэ зүүсн-зүүл тоосна үнр шингүүлх санан терүнэс үлү оршгонь ил. Тер дотр дэрин, зер-зевин үнр – дээнэ үнр!

Болв цаг тиим биш. Кедү хаврин чигн, үвлин чигн үлү сээхн өдрмүд олзлгдл уга, сэн, мууһан чигн медүлл уга давж йовх! Арһ уга. Давтха. Хэрү эс эргэд ирн гиж бээхш...

* * *

«Бидн эн селэг эндр авх зөвтэвидн. Белн болти!» -- гисн заквр манд өггдв.

Баахн цагин хоорнд цуһар белн болад одцхав. Энд-тенд автомашид күржнннэ, хошаһад мөрд татчкн тергдт зүсн-зүүл зерзев ачсн, хот кедг хээстэ хозлг чигн чирүлсн йовцхана.

Эврэ-эврәннь эңгсэр йилһрэд, одсн улан цергчнр уралаһ харцхав. Эднэ ик зунь: түрүн һал, түрүн ээмшг үзж, дээнд түрүн болж оржах улс. Болв Төрскән харслһнд эврәннь эмэр орхар,

«нүдэрн үзхэр, һарарн бэрхэр» күцл кежэсн улсин ик күцвр аш сүүлднэ ирснэ эн.

Удан болсн уга. Артиллерийск белдвр эклв. Сулдхвр уга һарчах оһтрһун дууншн, эн ниилж күржннв. Хур орхиг «дурдж» көдлж, хүүтэ халун эмсхлэр хүүрэ халун элс өргж, һазр, теңгр хойриг ниилүлмэр хутхж көдлсн салькншн болад одв.

Эң-зах, кемжән-керән уга орчлң ода иим әәмшгтә болвчн, хувацта гиж сангдна. Эн хар аһрусн болсн әмтсиг баглж авад, зөвтәһинь иләд, зөв угаһинь һанцхн шүрүн ташлһарн эврәннь чагчм эрг деерәсн йорал уга тамур унһаһад, оркм дүңгә өңг бәәх болж медгднә.

Дән уга аңхун цагт салькн-хурд өдр иим өңг зүүсн уга болхла, күн һаза һардмн биш. Тиим салькнд кииссн шорад нүдн бийнь аныгддмн. Эндр тиим биш, нүдн аныгдх бәәтхә, өмнкәсн үлү хурцар үзж бәәнә. Нам һазр теңгр хойран «ниилдвр» минь өмнчн эн, күрәд ирсн, орчлң «уутырж» одсн болж медгднә.

– Уралан. Төрскнәннь төлә! Намаг дахтн! – гиж хәәкрсн закврмуд соңсгдв. Автоматан ясч бәрәд, отделенә командир ах сержант Шандронов адһж ишкәд, нег баг улсин өмн зөвәрт уралан тасрад, һарад одснэ үзгдв. Энд-тендән хэләхлә, манахн зелләд орж йовцхана.

«Уралан. Төрскнәннь төлә!» – гидг, мана меддг үгмүд чанһ-чанһар, шулун-шулуһар, өмннь соңсгдгасн талданар, «чамаг» – гиж нег мөслж, аралдж йовх улсин әәһәр келгднә. Тегәд чигн эн һурвн үг улан цергчнрин цуг махмударнь гүүж, цусинь халулж, зүркинь хатурулж йовхнь алдг уга.

Хортна барун халхас сумн ик нигтәр ирәд бәәнә. Манахн өмнәснэ хәрүһинь бас тер метәр өгчәнә.

– Һал һарч бәәсн үзгүр дегәд икәр бичә оньган өгәд бәәтн, зүн хажуһас болх чанһ дэврлһнд белн болх кергтә, гисн батальона командирин заквр манд ирв.

«Акад юмби? Сумн асхржах үзгүр икэр хахм биш, чиг-чимэн уга бээх зүн үзгэс саглхмн гидгнь юн болжахмб» гисн ухан мадид орж алнтрулв, болв капитан Дворцов эндүрх гиж манд сангддмн биш.

Нег баахн цаг өнгрв. Хортна зүн хажуһас ик гидг чидл һарв. Зер-зевин сээһэр бийэн агссн, ядхдан нег полк дүнгэ церг манур зөрв. Сөрглдх заквр өггдэд уга. Ноолдан дэkn күчтэ болхнь лав-та медгдв. Мадн күртл 300 – 400 метр дүнгэ үлдснэ хөөн:

– Дэврсн хортнур һал! – гисн, командирмүдин дуд соңсгдв. Манахс зүсн зүүл зер-зевэрн дэврэд оркв. Немшнр цүврлдэд унцхав, болв уралан гүн ишклдлэрн, халдн йовж өөрдэд ирв.

– Бэрж өг! Өөрдүл! Бас чигн өөрдүл! Ода ха! – гисн закврмуд соңсгдад бээнэ. Иим күчтэ сөрлцлһ хортн эс күлэжэсн өңгтэ. Цөөрэд одсн барата эдн хэрү зулцхав.

Дарунь шин чидл орулж авсн хортн хойрдад дэврв.

Нег баахн болв халун ноолдан өнгрв, дэkn эдн цухрв.

– Яһва? Цухрад бээвч?.. Козлдурчн толһаһичн халчлхший?! – гиж Николай дамбрлж хээкрв.

Асхн күртл бас иим хойр дэврлдэн болад одв, хойраднь чигн өмнк кевтэн ик һарутаһар хортн хэрү, урднь нүклж авсн ормдан ода дөрвдгч саамдан орж кевтв.

– Ода харнһурж бээнэ, хортн дэж босх уга. Тиигэд манһдуркан зүүдлэд, эднд унтхла болжана, – гиж келэд Николай хортна хажу тал бүриж хэләһэд, дэkn сүүлин нег халһн, – гиж келэд, автоматыннь чавгинь дарв.

– «Кевтсиг цокдм биш» – гиж, орсин нег үлгүр бээдмн. Чи медхшийч? – гиж Гоова наадлв.

Эн-тер уга бээсн Николай генткн нег күчр төртэ үг келх бээдлэр дүннэд зогсчаһад, – эндр мини һарсн өдр. Дигтэ арвн нээмтэ болжанав, – гиж байрлсн бээдлтәһэр немж келв:

– Мини һарсн өдр мадниг Тинакд училищд бээтл болж одла. Һарсн өдрэн хөөннь, дэн чилхлэ нег аю темдглхмн, – гиж Гоова дэkn немв...

Тер сөөдөн немшнр Яшкуляс һарч зулв.

Көгшд, бичкдүд, күүкд улс энд-тендэс һарч ирж, нег-негэн үзлдж, эмд үлдсндэн байрлж йовх дуд һарлдна. Хотна дунд алднд, нег гер эрсэрн өрэлдж тасрад, зөвэр деегшэн өрггдчкэд, хэрү шард гиһэд, унад одв.

– Эн гермүдиг дэkn тосххм болжана, кедү балһсд хамхржахв?
– гиж, Шандронон цуглрсн улан цеггчнр тал хэлэж келв:

– Ода Сталинградт юн болжах! – гиж Гоова келэд, негл эндэс Сталинградын уульнцд болжах догшн дэн үзгджэх метэр, тиигэрэн хэләһэд кесгтән зогсв. Тер үзгүр цуһар хэлэж чиннцхэв.

Нег амрсн баахн цагтан уульнц дунд салдсмуд гармонь татлад, бииллдэд чигн авцхав. Хальмг государственн драматическ театрт артист бээсн, дэкэд кесг ду, шүлг бичсн Жимбин Бадм «Войска идут на Дальний Запад», – гидг эврәннь бичжэх орс поэминнь тасрха умшв. Бадмин шин дун «Нүүдлэ» чигн салдсмуд дунд жиңнэд, дүүрэн болад, зовлңгасн гетлсн Яшкулин байрт немэс өгэд оркв.

Арвн хонгт нөр, амрлһн угаһар үзгдсн зовлң эмсхлин хоорнд әмтнә байрт даргдад одв...

– Дэkn тәмкән цуглулж бээтн, – гиж Николай ман хойрад Гоова даалһв.

– Элстиг авчкад, бас эндркләһән әдл харһхвидн, тер цагтан тәмкән авад бээхч, – гиж Николай хэрү өгв. Бидн салцхавидн.

* * *

Манас өршәңгү угаһар цокулсн немшнр, Элстд күрэд, тенд бээсн цеггләһән ниилэд, шавтсн һалзу аң мет дәknэс чидлән хурав.

«Урһжах шин 1943-гч жиллэ Хальмг Автономин Советск Со-

циалистическ республикин Элст балһсиг сулдхтн!» – гисн заквр деерэс өггдв.

Эн заквр соңссн манд, тер дотр хальмг көвүдт, зүркэн дарж йир болхш.

Эврәннь төрскн балһс өшәтнәс сулдхна гисн ямаран ик хөв! – гиж келәд, Бадм наадк көвүдүрн байрта хэләцәр гилс хэләв.

– «Бидн, хальмг көвүд, эврәннь хотл балһсна, эврәннь төрскән харслһнд, эврә келнә нег отделень болж, улан цергчнрин түрүн нүүрт әмән әрвлл уга ноолднавидн», – гиж мана бичсн эрлһн штабур бас йовад одв.

Бидн арвн хойр курсант хальмг биләвидн. Мадн дотрас медәтән Шандронов, Жимбин Бадм хойр бәәсмн. Тиигхд тедн һучаһад давсн дүнгә наста залус билә. Наадкснь зуг 18-тә.

«Элст ямаран болхв?» гисн ухан орад, үзәд уга манд күцл болад бәәнә.

– Әх, көвүд, удл уга Элстән авхвидн. Би танд цуг уульнцсинь, сәәхн-сәәхн гермүдинь үзүлхв. Хальмг драмтеатр үзхт... – гиж мана санжасиг медж, тедүкнд бәәсн Жимбин Бадм келжәнә.

– Минь эн өөдм деер һархла, үзгдәд бәәхмн, хотхр һазрт бәәнә, ода бидн Элстин һазад бийднь эргәд һарч ирсн бәәнәвидн, – гиж келәд, өмнән бәәсн өөдмин ора деернь зогсч, Элстүр хәлэх орман күцл кеж, темдглжәх бәәдләр хэләв.

Бадмин келсн үгмүд цуһар соңсгдсн уга, болв энүнә урлыннь көдллһәр, энүнә өвәрц хәләцәр цуг келснь медгдсн болж нанд ода сангдна.

Бидн нег-негән байртаһар хәләлдж, удл уга Элстән үзәд бәәхвидн гисн санап диглгдж, дәкн эврә-эврәннь бәэрән эзлж амрцхаввидн.

Эн кевәр давулсн нег баахн цаг манд бүкл өдр болсн болж тоолгдв. Давж бәәх цаг йир өвәрц болтлан, акад юмн, әәмшгтә. Болх үүлдвр келвр уга, кенд чигн медгджәнә. Цаг йир удан болсн болад бәәв.

Цаг зуурин таг-чиг аш сүүлднь эвдгдв... Манд күлэвр болжасн «Ура!» соңсгдв.

«Уралан! Уралан! Элстин төлө!» – гисн, мана отделенэ командир ах сержант Шандроновин дун бас дахлцн харв. Мана өмн үзгдж, өдрин дуусн гишн бээсн Элст орх хаалһ зааж бээх өөдм хэлэхэд харувидн.

Ө-чимэн уга тег товин, минометин, автоматын дуунд дүүрэд, агчмин зуур теңгр хар утаһар бүркгдэд, будн-бурн болад одв. Маниг тер өөдм деер һарад ирхлэ, Жимбин Бадм мана өмн күрч ирсн, йир төвшүн дууһар: «Элст гидгтн эн, мана һол балһсн», – гиж келэд, үзгдж бээсн балһсн тал заав.

– Танкс, танкс, – гиж хээкрсн дуд эн ик аюлын сүрлэ ниилж соңсгдад бээнэ.

– ПТР белн бол! – гисн закврин дун мана ард һарад одв.

Барун ар үзгт бээсн өндр сср талас тавн танк һарад аашна. Тер танкс деер суусн болн арднь дахлдсн йовһн салдсмуд манур тасрха уга хаж йовна.

– Манахс, танк деер ачата хавгуд йовна! – гиж, танкс деер суусн болн эмэн хальчлж арднь хорһдсн немшнрин төмр махлас зергдэд, дарцад одсиг үзчкэд, үкллэ нүдэрн сөрлцэд ирж йовсн бийнь, Гоова хөкрлж хээкрв.

– Эх, элмрд тусад одв! – гисн байрта дуд соңсгдв.

Түрүн йовсн танк нег цев деерэн эргэд, хар утаһар хагдад шатчахнь үзгдв. Һалар орагдсн һурвн күн шатчах танкас һарч гүүһэд, холд одл уга унцхав.

Танкин ард йовсн салдсмуд дарук танксиннь ард дэкрн хувагдж орцхав.

– Эднчн үкх санан уга чигн! – гиж Бадм игзэрлсн авцтаһар келэд, тавн-зурһан ишкм дүнгэ күрэд, дэкрн кевтв.

Үлдсн дөрвн танкнь уралан йовад, зөвэр өөрдэд оркцхав. Танкин деер йовсн улсас цүврэд, унлдад йовсн улс сээхн төвөр үзгддг болад ирв.

– Жирһл үкл хойрин негн! Уралан! – гиж хээкрэд Бадм босв.

– Унад-босад, унад-босад йовтн! – гисн, командирмүдин өгсн заквр энд-тендэс сонсгдад йовна.

Мана зүн өмн хажуһар дэврсн өшөтн шинэс чидлэн хураж зөрв. Эднэ танкс мана дунд гишн орад күрч ирцхэв.

– Танкур! – гисн заквр өггдв. ПТР-н дун даралдв. Гранатмуд хаһрцхав.

Үүд-түүд күрсн уга. Нег танкнь һал авлцв. Дарунь хойрдгчнь шатв. Үлдсн хойр танкнь салдсмудас давад һарв. Болв бас удан йовж чадсн уга.

Аш сүүлднь хортн эклэд цухрв. Диг-даран уга, үзг-үзгтэн, зер-зев күртлэн хайн зулж йовх эднэ ардаснь ю кеж хахв, нам урмд чигн уга, саахндакла эдлэр, тиигэд бэрлдхлэ болжана, – гиж үүрмүдүрн өөрдж ирсн Гоова келв.

– Уралан! – гисн заквр дэктн өггдв. Бидн уралан һарад йовувидн.

Эн догшн дээнэ зальд Жимбин Бадм, – Элст! Элст! – гиһэд хээкрэд йовна.

Балһсна һазад хажуд бээсн сер деер һарад ирхлэ, будн болсн утан һатцас, эрсмүднь борлсн өндр-өндр гермүдтэ, баахн балһсн үзгдв.

– Бүтн, бүтн! Элстин гермүд бүтн! – гиж хээкрэд, Бадм кевтсн нүктэсн босад, уралан гүүхэр седхлэнь, отделенэ командир заквр өгэд, хэрү кевтүлв.

Эн саамла генткн һазр хаһрад, ик улан һал падрад одв. Элст өткн хар утаһар дарунь бүркгдв.

«Мини эмн тадна һарт», – гиж дөң сурж бээх дүрэр, Элст негт үзгдж, негт геедрж торлзв.

– Анддуд, шатачкв! Анддуд!.. – гиж, араһан зууж келсн улсин дуд терүнлэ сонсгдв.

– Уралан! Уралан! – гисн закврчн сонсгдад йовна.

Нег чигн хортн манас эмдэр һарх зөв уга! – гисн Советин союзин кесг сай улсин заквр манд тодлгдв.

Элстэс зулж һарад уга хортд, бат бүсэр бүслгдсэн сэн медв.

«Ямаран чигн арһар балһснас һархмн. Бийэн дааж һарч чад-
шго улсан шатачкх кергтэ. Орсин һарт эмдэр нег чигн кү бичэ
үлдэтн» – гисн заквр немшин штабас өггдв.

Гемтэ, шавта улс эмнлһнд бээсн герүр 7–8 офицер толһата
зу шаху немш салдсмуд ирцхэв. Бензитэ автоцистерн герин өөр
тер хоорнд бас ирчкв. Бензин цацгдв, шавта улсин гер эклэд
шатв. Кесг гермүд эвдрв, кесг әмтн һарутв. Болв немшин хату
бээрнәс әмд сулдсн улс болн әмтсиг сулдхсн салдсмуд кезә чигн
байрта.

Зуг тер сулдхврин төлә ноолдж йовсн кесг үүрмүд ода уга.
Тедн дотр Гоова, Николай, Жимбин Бадм эдн бас уга. Болв теднә
зүткж йовсн керг, мөңк цагт әмд, тенд мана седклд мөңк манла
хамдан.

КАЛЯН САНЖ

Теегин асхн

Теегин асхн ямаран,
Терүг юунла дүнцүлнәч?
Үүнәс дуран хамаран,
Үгән альд бултулнач?

Өцклдүр баһчуд зооглад,
Өдрән барад йовла.
Тедниг хотнасьн зааглад,
Теегнь авлад авла...

Ээм-ээмэн түшлдэд,
Энкр дууһан дуулдна.
Һалвр зандн боллдад,
Һаңхад йовад йовлдна.

Көдэд цецгүд улалдж,
Көөрксин өмн тослдна.
Салькна дока күлэлдж,
Саглрад сууж бослдна.

Байсхлын күцл – күүкн,
Бадма цецг – хоюрхн.
Дүүврдх цагнь – үчүкн,
Дураж болшго ахрхн.

Хавр

Аһарар дүүрн аньр,
Аһуд цандг – цаһан.
Шилв орасн өнр –
Шикр эдл ноһан.

Ниссн эрвэкэ көөсн –
Нимэ күүкн һочкнна.
Махсг чон хоосн –
Малчас зулад түчкннэ.

Күн күчтэ һарарн
Күмнд төвкнү белднэ.
Таңсг бичкдүд дурарн
Тааста наадан делднэ.

Өр цээх болһн –
Өлзэтэ өдрин өгцэн,
Өдгэ өдр өңгрлһн –
Өмнк жирһлин хуһцан.

Нарг

Нүр үг	3
--------------	---

Амн урн үгин зөөр

Үлгүрмүд.....	4
Зөрмг, чиирг, баатр йовдлын туск үлгүрмүд	5
Көр йовдлын туск үлгүрмүд	8
Залху, хуурмг күүнэ туск үлгүрмүд	10
Тээлвртэ туульмуд	13
Йиртмжин туск тээлвртэ туульмуд	14
Хаалһ, нүүдл-йовдлын туск тээлвртэ туульмуд.....	16
Йөрөлмүд, магталмуд	19
Өмскүл, шин хувцна, белгин туск йөрөлмүд	19
Эв-амулңгин туск йөрөлмүд	23
Орн-нутгин, баатрмудын, тохмта малын туск магталмуд.....	26
Ут туульмуд.....	31
Саак	32
Шаазһа сэн нээжтэ эмгн өвгн хойр.....	36
Харада күүнлэ яһад ээлтэв? (Домг).....	41
Күүнэ кишг.....	43
Өвснэ көндэд өнчи му Борлдаш.....	44
Жаңһр.....	48
Арслңгин Арг Улан Хоңһр Арг Манзин Буурлта Ээх Догшн Маңна хаанла бээр бэрлдгсн бөлг	49
Хальмг дуд.....	63
Хальмг Таңһчин частр	63
Бумбин орн	64
Бар сарин 28-д.....	65
Сиврт бээлһн	66

XX-гч зун жилин хальмг литератур

Басцга Баатр

Булһна үкл69

Доржин Басн

Туурмж (*Поэмин тасрха*).....85

Эрнжэнэ Константин

Өлзэтэ бүүр97

Көглтин Дава

Теегт 112

«Үнр, өнг, амтарнь...» 114

Уласн 115

Йиртмжин бээдлэс..... 117

Намр 119

Сусен Аксен

Зөргин хаалһар (*Поэмин тасрха*)..... 121

Жимбин Андрей

Би ямаран баатр бээжв? 129

Калян Санж

Аң-аһурсна кел меддг көвүн..... 139

Эльдшэ Эрднь

«Эврэ байн келэн...» 151

Хавр..... 152

Аавин һанз 152

Классин хөөн умшх үүдэврмүд

Чикнэ дүнгэ көвүн (*Тууль*)..... 155

Моһа-көвүн (*Тууль*) 157

Улан залата хальмгуд (*Дун*) 161

Басцга Баатр

Зурһан 162

Доржин Басн	
Дээчин эк.....	167
Эрнжэнэ Константин	
Байн тег.....	169
Республикм.....	170
Көглтин Дава	
Зуд	172
Хойр хавр.....	173
Сусен Аксен	
Зөргин хаалһар (<i>Поэмин тасрха</i>).....	174
Жимбин Андрей	
Үүрмүд.....	178
Калян Санж	
Теегин асхн.....	185
Хавр.....	186

Учебное издание

КАЛМЫЦКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Книга-хрестоматия
для 7 класса общеобразовательных учреждений

Авторы-составители
Онтаева Зоя Хулхачиевна
Барнинова Байрта Валериевна

Генеральный директор
АУ РК «Издательский Дом «Герел» В. Н. Мучеряев
Главный редактор Д. Б. Дорджиева
Редакторы Д. Б. Дорджиева, Л. М. Менкенова
Художественный редактор Г. О. Богаева
Техническое редактирование Л. Е. Гермашевой
Компьютерный набор В. А. Соломовой
Компьютерная верстка Т. И. Мухариновой

Сдано в набор 03.12.2012. Подписано в печать 13.12.2012.
Формат 60 x 84¹/₁₆. Бумага офсетная № 1.
Гарнитура Times New Roman. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 11,16. Уч.-изд. л. 5,46.
Тираж 5000 экз. Заказ № 2256 – 12.

АУ РК «Издательский Дом «Герел»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 243.

ЗАОР «НПП «Джангар»,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245.

Калмыцкая литература: Книга-хрестоматия для 7 кл. общеобразовательных учреждений. / авт.-сост. З. Х. Онтаева, Б. В. Баринава. – Элиста: АУ РК «Издательский Дом «Герел», 2012. – 192 с.

ISBN 978-5-7539-0762-3

УДК 82-1(470.47)
ББК 74.261.8

